

ÚTKÖZBEN

(GONDOLATTÖREDÉKEK)

ÍRTA
BÁRÁNY GERŐ

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI
NYOMDA
BUDAPEST, VIII. MÚZEUM-KÖRÚT 6. GÓLYAVÁR

Az életet gyakran hasonlítják utazáshoz. Az élet valóban utazás is: utazás az ismeretlenből az ismeretlen keresztül az ismeretlen felé. Maga az utazás az életet mintha még hatványozottabb módon az ismeretlen felé tartó utazásnak tüntetné fel. Valamennyien voltaképpen mindig útközben vagyunk; idegen földön való utazásunk azonban még világosabb tudatára juttat bennünket annak, hogy útban vagyunk az örök ismeretlen felé. Ilyen világosabb tudatosság szólitotta létre ezeket a gondolattöredékeket, amelyek akár „a vándornak és árnyékának beszélgetései is lehetnének, – magam azonban mégis szívesebben venném, ha e gondolattöredékeket „a lélek önmagával folytatott társalgásának” lehetne tekinteni.

GONDOLATTÖREDÉKEK EGY ITÁLIAI ÚTRÓL.

SZABAD-E Itáliáról s itáliai útról írni akárkinek, aki csak utazott Itáliában? Milyen felkészültséget igényel az, hogy írassunk erről a témáról? Akik témákról beszélnek, azok bizonyára úgy gondolják, hogy csak annak szabad írni bármely tárgyról, akinek valami új, eredeti mondanivalója van. Ez a felfogás mindenesetre kétségtelenül jogosult abban az esetben, ha azt hisszük, hogy minden írásnak az a helyes célja, hogy valami újat és eredetit mondjon. Mi azt hisszük, mindenki írhat bármely témáról, jól tudván azt is, hogy mindenről úgy ír az ember, amint éppen tud. De azért természetesen mégis jobban szeretjük azt, ha avatott toll ír nekünk bármely témáról, mintha kénytelenek vagyunk avatatlanok írásait olvasni. És mégis: valamely élmény leírása mindig megengedett érdemes írás. Már pedig minden utazás élmény és valóban nem esztelen véletlen az, hogy az emberek az életet magát minden időben szívesen hasonlították utazáshoz, jóllehet még homályos sejtésük sem volt az élmény azon rendkívüli nagy jelentőségéről, amelyet annak napjainkban tulajdonítunk. Mint élmény, természetesen minden utazás szubjektív értékeket tartalmaz s mint egyéni élmény, magától értetődően, teljes mértékben különbözik minden más ember élményétől. Ha ugyanazt az utazást két különböző ember írja le, a két leírás egészen bizonyosan teljesen különbözni fog egymástól.

Talán szabad kis dolgokat nagy dolgokhoz hasonlítani, vagy legalább is kis dolgokról nagy dolgokra utalni, aminek jogosultságát mindenesetre megadhatja az a tiszteletreméltó s alig kifogásolható szándékunk, hogy minél gyakrabban megismételjük a nagy dolgokat, hogy minél éberebben tartssuk gondolkodásunknak, egész életünknek is kapcsolatát az eszmék világához, épp azért ennek az előbb érintett egész gon-

doltnak pazarfényű megvilágítására szabad legyen Leibniznak mélyértelmű gyönyörű sorait ide iktatni: „Valamint egy és ugyanazon város különböző pontokról szemlélve egészen másképen tűnik fel és a látszat tekintetében (perspectivement) mintegy sokszorosítva van, éppen úgy az egyszerű szubstanciák végtelen sokasága folytán megannyi világegyetem van, melyek azonban nem egyebek, mint ugyanazon egynek látszati képei (perspectives), az egyes monasoknak különböző szempontjai szerint.” („*Monadologia*” 57, dr. Bauer Simon és dr. Vida Sándor fordítása.) Ilyen meggondolások hatása alatt inkább buzdítanunk, mint visszatartani kellene az embereket, hogy csak számoljanak be élményeikről, mert minden élményről való őszinte beszámolás teljesen eredeti és egyéni lesz. Ilyen s ehhez hasonló gondolatok leptek meg Itália földjét járva; mert egész határozottsággal tudtam, hogy egyáltalában nem vagyok hivatott arra, hogy Itáliáról s egy itáliai útról írjak, – viszont azt is határozottsággal éreztem, hogy okvetlenül kell írnom Itáliáról s itáliai utamról.

Lelki élményeimről akarok – nem beszámolni, hanem egyet-mást írni. Azokról a gondolatokról akarok bár talán csak halvány képet nyújtani, amelyek Itáliában foglalkoztattak, hol Leonardo da Vinci, Michelangelo és Ráfael a földre hozták a szépség kimeríthetetlen kincseit, hol a Dante képzelete bejárta a túlvilág minden birodalmát, hol Platon isteni álmait akarta megvalósítani, hol Pythagoras a sphaerák zenéjét hallgatta s hol ma is természet és művészet már nem is az emberek, hanem az istenek nyelvén szól hozzánk.

Nem kérdéses, ma már mindenki tudja is, aki csak annyira amennyire is foglalkozik filozófiával, hogy az egész világ, tér- és időbeli végtelenségével, a megmérhetetlen távolságokban levő összes állócsillagaival és ködfoltjaival együtt, valójában két egyenlő értékű tényezőnek produktuma: az én-nek és annak, amit nem én-nek is szoktunk nevezni; az énnel és mindannal, ami nem vagyok én. S bár a közönséges gondolkozás már ezen az állításon is megbotránkozik, bizonyára még jobban megbotránkozik azon a másik, nem kevésbé meglepő, bár egyébként a gondolkozók körében jól ismert állításon, – ami voltaképpen csakis egyik következménye az előbbi állításnak, – hogy az én, illetőleg az én

tudata nélkül nincs is, mert lehetetlen és elképzelhetetlen, maga az egész világ, amellyel szemben pedig bizony-bizony a legjelentéktelenebb porszemnek jelentőségét sem arrogálhatjuk magunknak. Az énnak, a tudatnak világot fenntartó ereje van. Az egész világnak legfőbb pillére maga az én, a világ legnagyobb világossága: a tudat.

*

A borongós magyar eget, amely nekünk most sokkal, de sokkal borongósabb, mint bármikor volt, Itália mosolygós, kék ege váltja fel. Ez a végtelennek tetsző derű mihamar Összeolvad az Adriai-tengerrel, amelyből kiemelkedik Velence tündérvárosa, színhelye a múlt sok-sok emberi álmának: a nagyság, hatalom és gazdagság álmának, – és színhelye manapság is sok-sok emberi álomnak: a szerelem és a boldogság' álmainak.

Mik az álmok, mik az álomlátások s mi maga az álmodozás? Bizonyára sokan azt hiszik, hogy az álmodozás csak amolyan haszontalanság, amiből olyan álmok és álomlátások fakadnak, amelyek gyakorlatiatlanná, élheterlenné és gyámtalanná teszik az embert. Mi azt hisszük, hogy az álmodozás rendkívülivé teszi az embert: művésszé, alkotóvá varázsolja át az álmodozás az egyébként közönséges embert is. És álmok, megálmodva az emberi nem legelőkelőbb kiváltságosaitól, a szellem előkelőségeitől, megszépítik s megnemesítik az -emberi életet. Az emberi élet a maga sokágú kényszerűségével bizony járom módjára nehezedik az emberekre. Mi emberek valamennyien érezzük – és pedig érzékenységünk foka szerint érezzük – a lét és élet majdnem elviselhetetlen kényszerűségét. Az álmodozás által a képzelet szárnyain tisztultabb régiókba emelkedünk, ahol már-már azt hisszük, hogy lerázhatjuk magunkról a föld porát, a földi lét béklyóit, már-már mintha szabad volna azt hinnünk, hogy van arra is mód, hogy megszabaduljunk, hogy kiszabaduljunk a természet kényszerűségéből, amely mint legnagyobb hatalmú istenség, uralkodni látszik mindenek felett s amelynek uralkodása alól, – úgy látszik s minden emberi tudás is azt tanítja: – a csillagvilág leghatalmasabb óriása sem vonhatja ki magát, csak

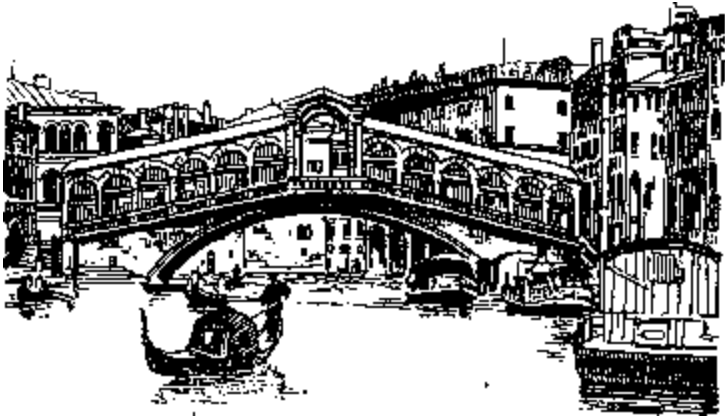
úgy, mint a legjelentéktelenebb porszem sem – s amelynek hatalma egyképen rabigában tartja az istenség titkait fürkészd és felfedő legnemesebb és leghatalmasabb szellemet is csakúgy és éppen úgy, mint az utolsó protozoont... Velencében valahogyan az az érzésünk, hogy itt az álmok élnek és hogy mi álomországban kalandozunk. Itt minden megragad és minden magával ragad bennünket: egész lényünk feloldódik az álomvilágban.

„Hol az árnyban az árnyak álmai járnak,
Hol a vágyra a vágyak vágyai várnak,
Ahol álmokról álmodnak az álmok.”
Babits Mihály: „*Laodameia*.”

Úgy érezzük, mintha semmi szilárd talaj sem volna alattunk, amelyen megvethetnők lábunkat.

*

Csodálatos és minden ízében felette rejtélyszerű lények is vagyunk mi valamennyien. Szilárdságot s biztonságot keresünk mindenütt és mindenben: ezért barangoljuk be az egész világot, ezért kalandozunk el a szellemvilág legtávolabb levő régióiba, ezért szaladunk a szivárvány után, ezért kergetjük a csalóka délibábot, ezért menekülünk a félelmet keltő sötét ségtől s ezért keressük a bátorságot adó világosságot. De hát megtalálhatjuk-e ezt a keresett bátorságot, a megingathatatlan szilárdságot s a biztos biztonságot másutt, mint önmagunkban! Velence, az álomváros, a természetnek ez a mosolya s az emberi kéz és ész létesítette ez a pompás játék, a bizonytalanság érzését kelti bennünk. De hát megtalálhatjuk-e egyebütt, más emberek közt, más emberi alkotások közt ezt a biztonságot? És kérdem magamtól: vajjon megtaláltam-e ezt a keresett s vágyva várt biztonságot egész itáliai utam alatt, ahol állandóan ilyen gondolatok gyötörtek; megtaláltam-e Milanóban, hol az emberi ész és kéz egyik leghatalmasabb alkotása, a nagyszerű dóm, ostromolta a tudat legbelsejébe visszahúzódtott lényemet, s a hol Leonardo da Vinci *Utolsó vacsorája* szemem elé varázsolta az emberi élet legnagyobb és legnagyobbyszerű csodáját, amit az emberiség története mind mos-

tanig létrehozni képes volt, magát a kereszténységet, az emberiség megváltását, megelevenítvén az Utolsó vacsorán, – amelynek szemlélete valóban elnémitja kicsinyes gáncsokadásunkat, – a kereszténység isteni alapítójának az emberiség iránt érzett végtelen szeretetét s Istennek az emberiség megváltásáért hozott végtelen áldozatát; avagy megtaláltam-e ezt a biztonságot Bolognában, a tudás városában, hol látható módon még manapság is az egész város megbecsüli haló poraiban is régi nagyhirű tudósait, akik valamikor a lét titkait kutatták; avagy feltalálható-e ez a kívánt és keresett biztonság Firenzében, hol a szépség mintha már-már képessé tenne arra is, hogy feledtesse velünk a lét gyötrelmeit, avagy Rómában s az emberi nagyság temetőjében, a forum Romanumon meg lehet-e találni ezt a vágyva várt s mindenütt keresett biztonságot? Nem, sem itt, sem másutt. Nem Nápolyban, amit a világ egyik legszebb tájának tartanak, s nem Sziciliában, a régiek Nagygörögországában, hol valamikor ezt a biztonságot kereste Platon és Pythagoras is, hol Platónt rab szolgavásárra hurcolták, Pythagorasnak pedig üldöztetés és megaláztatás jutott osztályrészül.

Olyan világban élünk, amely elejétől végéig, bármely irányba révedezzen is tekintetem, tele van rejtéllyel és ezek között a rejtélyek között a legnagyobb rejtély éppen mi magunk vagyunk. Bárhová menjünk, rejtélyes mivoltunkat magunkkal visszük – s ha a mi rajtunk kívül levőnek képzelt külvilág egyébként nem lenne is rejtélyszerű, – azáltal, hogy a mi rejtélyes lényünk a külvilágot megismeri, azáltal, hogy létesíti a tapasztalatot, az egyébként is rejtélyes „külvilágot, mint a megismerő alanynak a megismerő alanytól elválaszthatatlan és elszakíthatatlan világát, többszörösen rejtélyessé és csodálatossá varázsolja. Mindezt jól tudtam, amióta csak magamra eszméltem, de Itáliában, hol a szellemvilág hatalmas nosztalgiája vett rajtam erőt, határozottabban, mint azelőtt bármikor, úgy éreztem, mégis csak valami képen számot kellene adnunk magunkról, rejtélyes lényünkéről a rejtélyek világában. Lehetetlen továbbra is nem kérdeznünk azt, hogy honnan hová megyünk, mit csinálunk s mit kell cselekednünk ezen a világon? Mit tudhatunk meg a világ dolgairól s bennük önmagunkról? Mi biztos, mi sziklaszilárd ebben az egyébként minden ízében álomszerű világban? Hevideálni akartam minden tudásomat, mert azt éreztem, hogy valamennyien nagy tudatlanságban, lelket és szellemet elborító sötétségben élünk, amely sötétséget sem a természet gyönyörűsége, sem a művészet szépsége, sem a hatalmas múlt emlékezete nem tudott eloszlatni.

Fény és pompa közepett sötétségben élünk. A tudomány égisz alá építgetjük – és sötétségben s bizonytalanságban élünk. A technika csodái immár megvalósították az ember legmerészebb álmait, sőt túl is szárnyalták azokat s mi mégis rettenetes sötétségben, bántó bizonytalanságban és már-már elviselhetetlen tudatlanságban élünk.

*

Ismét kérdelem tehát: általában van-e valahol a mi világunkban, az egész világon olyan szilárd pont, amelyen megvethetnők lábunkat? Avagy egész világunk ingatag talajú, amelyben csak tapogatózni lehet? Van-e egész világunkban olyan világozás, amely fényt kölcsönözne a világnak, avagy

minden oldalról sötétség, áthatolhatatlan sűrű sötétség vesz-e körül? Világfelfogásunk pillérei hová nyúlnak le s minő biztonsággal ivelik át gondolkodásunkat, minő értelmet és jelentőséget kölcsönöznek akaratumknak, cselekvésünknek s általában életünknek s létünknek! Hol találunk nyugvópontot! Van-e egyáltalában valahol ezen az egész világon ilyen nyugvópont!

Ha képzeletem bejárja a végtelen teret s elkalandozik a végtelen időben, ha végigtekintem a mindenség összes dolgait és összes történéseit, ha a külvilágnak a múltban volt, a jelenben levő és a jövőben leendő összes dolgai és eseményei felett szemlét tartok s ha ezt a szemlét kiterjesztem az embervilág életére is: egy pontot találok szemlélődéseim közepett, amely megingathatatlan szilárdnak látszik, amely egyszersmind rendet is visz be a különben rendezetlen jelenségek khaoszába. Ez a szilárd pontja az egész világnak, illetőleg világfelfogásunknak, ami egyszersmind minden tudományos gondolkozásnak legbiztosabb oszlopa is, az okság. Az okság mindenestre olyan pontnak látszik, amelyen keresztül mély bepillantást nyerhetünk a világ s általában a lét belsejébe. Az okság azt jelenti, ezt valamennyien jól tudjuk, hogy a világon minden történés az okok és okozatok végtelen láncolatában szükségszerűen történik, hogy minden ezen a világon okok által és okokból determináltan történik. Értsük meg jól: minden, éppen minden. Ez a kivételnélküliség teszi olyan rendkívüli jelentőségűvé az okságot. Semmiféle tudományos gondolkozás sem állott elő komolyan olyan kívánsággal, hogy az okság az emberen kívül levő világ jelenségeiben áttöréssék. A tudománynak, a külvilágra vonatkozó tudománynak, nagy érdeke, talán éppen létérdeke az, hogy az oksági kapcsolat folytonossága meg ne szakíttassék. Az ember életében azonban ezt a szükségszerűséget nem nézi jó szemmel az ember, mert valójában legfőbb büszkeségében, talán éppen emberi méltóságában érzi magát megtámadtatva ezáltal a szükségesség által. A szükségesség homályos sejtése ugyan minden időben többé-kevésbé öntudatos módon élt az emberek gondolkozásában és tudatában. A görög ananke és a római fátum ezt fejezi ki. A görög sorstragédiák, amelyekben a tomboló

végzet játszik az emberi boldogsággal s az emberi sorsokkal, elég közel hozzák hozzánk az elkerülhetetlen szükségességnek értelmét az ember életében. Az ananke és fátum homályos értelménél ma sincs sokkal több erről a szükségességről a köztudatban. Arról a szükségességről, amely az okságnak az emberi életre, különösen pedig az ember akarására és cselekvésére való alkalmazása következtében mindenható s ellentmondást nem tűrő úr módjára uralkodik az emberek felett, a legtöbb ember vajmi keveset tud; részben azért, mert nem akar, részben azért, mert nem képes, részben pedig azért, mert nem mer ezen a ponton tisztán látni.

Az okságnak uralma minden dolgok és minden változások felett s az a további gondolat, hogy ezen a világon minden összefüggésben van mindennel, olyan gondolat, amely olyan gondolkozásbeli szükségességet jelent, hogy egyszersmind a valóságot magát is csak ennek feltevése, illetőleg kivételt nem ismerő uralma alatt tudjuk elképzelni. Nyíltan ki kell mondanunk, hogy akik ennek ellenkezőjét állítják, lehetlenné teszik a létet s tagadván a jelenségek szükségszerű kapcsolatát és összefüggését, minden jelenség magyarázatánál kénytelenek állandóan a legnagyobb csodához, a semmiből való teremtés csodájához, fordulni s így az emberi gondolkozásba feloldhatatlan ellenmondást visznek be.

A determinizmus igazát, – mert hiszen itten természetesen a determinizmusról van szó, – az egész tapasztalati világban feltétlennek és megcáfolhatatlannak kell tartanunk. És pedig, hogy úgy mondjam: abszolúte, kíméletlenül és minden tekintet nélkül, azaz mitsem törődve azzal, hogy mit jelent ez az igazság a gyakorlati életben. Minden emberi testi és szellemi életnyilvánulás, fel egészen a legszubtilisabb gondolkozásig s a legnemesebb érzésekig, fel egészen a legöntudatosabb, minden körülménnyel számotvető akarásig és az elképzelhető legnagyobb horderejű cselekedetig, amelyek esetleg arra hivatvák, hogy megváltoztassák, más utakra – esetleg éppen helytelen utakra tereljék az emberek életét – mennyiségileg és minőségileg determináltak, törvényszerűek, kényszerűek, szükségszerűek. Semmiképen sem a szeszélyes vélet-

len hozta létre a „Tiszta ész kritikáját” (amely felfogás elismerésével tudvalevőleg Fichte megfenyegette Kantot), szükségszerű és nem a véletlen játéka volt a vértanúk vértanúsága, – és az emberiségre hatványozott mértékben vészt, szenvedést és nyomorúságot jelentő véres háborúk megindítása és lefolyása semmivel sem volt kevésbé szükségszerű, mint akár a pusztító földrengések keletkezése s lefolyása és a tűzhányó hegyek kitörései... Az emberi életnyilvánulás: minden emberi érzés, gondolkozás, akarás, cselekvés mennyiségileg és minőségileg determinált, ezért törvényszerű, kényszerű, szükségszerű. Ezekkel a kifejezésekkel nem fokozni, hanem csak megvilágítani szándékozom az emberi akarásokat és cselekedeteket. Ezt az egész gondolatmenetet összegezve: elmondhatjuk, hogy az egész mindenség s benne az ember is, minden egyéni önző és minden, a közt érintő, többé-kevésbé altruista cselekedeteivel együtt, egy velejében összefüggő egészet alkot, amelyben minden alá van vetve az okság törvényének, aminek következtében minden ezen a világon – jól értsük meg: az ember világában is, szükségképen történik: azért, mert úgy kellett történnie és azért, mert másképen nem történhetett. Ilyen szemmel tekintve tehát mindenekre, bizonyos stoikus apathiával kell néznünk nemcsak a természet minden jelenségeit, hanem éppúgy az egyes emberek minden életnyilvánulását, valamint a népek s nemzetek történetét, az egész világtörténetet is. Bizonyos egykedvű közöny ejt rabjaul e felfogás mellett, különösen ha ezt a felfogást nemcsak megértjük, hanem át- és átértve át is érezzük, bármivel és bármily, akár magasztos, akár elrettentő emberi cselekedettel álljunk is szemben, a történetnek akár dicsteljes, akár szomorúan szégyenteljes eseményeit jelenítjük is meg. Ily hideg, közönyös egykedvűséggel tekinthetjük az emberi nagyság előkelő temetőjét, a forum Romanumot, amit ugyan azzal az értelmezéssel is tekinthetünk, mintha maga a végzet elégtételt szolgáltatott volna Karthágónak – s ugyanilyen hideg közönyös egykedvűséggel tekinthetjük a halott fórum közvetlen közelében levő modern Rómát a maga lüktető életével, amely mintegy biztosítéka jövődő nagyságának; ugyanilyen hideg közönyös egykedvűséggel lehet nézni a Vezúv tövében levő,

kétszeresen halott várost, amelynek közelében: Nápoly, a szépség és szerelem városa, sem tudta feloldani bennem ezt a gondolkodás által reám kényszerített hideg, közönyös egykedvűséget. Ez a hideg, közönyös egykedvűség voltaképpen nem emberi érzés, ez a természet rendjének szemlélete csupán ... Mintha emberi zokogás zavarná meg a természet hideg, részvételen közönyét. Mintha Leopardi zokogását hallanók. A természet üde szépsége s a sokszor megsiratott emberi nagyság halála, amelynek egyik legelőkelőbb temetője a forum Romanum, aztán az a másik nagy római temető, amelynek diadalmas halottai az élőknél is nagyobb jelentőségű életet élnek még mai nap is, a katakombák, nemkülönben a Vezúv tövében levő halott város, ez a kétszeresen halott város, amely rettentő módon szemléltetővé teszi a természet közönyét az emberi élettel és boldogsággal s az emberi ész és kéz alkotásaival szemben is, felidézi bennem Leopardi szemrehányó szomorú feljajdulását:

„Non ha natura al seme
 Dell' nom piu stima o cura
 Ch'alla formica: se piú rara in quello
 Che neir altra è la strag-e,
 Non avvien cio d'altronde
 Four che l'uom sue prosapie ha men féconde »

Aztán később:

„Cosi, dell'uomo ignara e dell'etadi
 Ch'ei chiama antiche, e del seguir che fanno
 Dopo gli avi i nepoti,
 Sta natura ognor verde, anzi procède
 Per si lung'o cammino
 Che sembra star. Caggiono i regni intanto,
 Passan genti e linguaggi: ella nol verde:
 E l'uom d'eternità s'aroga il vanto.”

(Leopardi: „La ginestra o il flore del deserto.”)

„A természetnek minden egyre megy,
 Neki a hangya és az ember: egy.
 S ha ez ritkábban érzi ostorát,
 Azért van, mert a hangya szaporább.”

Aztán később:

„Ím a természet egyre fiatal,
 Vagy oly lassan járja hosszú útját,
 Mikéntha állna. Mit tud ő felőlünk?
 A korszakokról, melyekről az ember
 Azt mondja, régiek¹? s hogy mint tolulnak
 Ősök nyomába unokák?
 Mit bánja ő, országok hogyha hullnak,
 Ha népek s nyelvek múlnak – s a kevély
 Dicsekve mondja, hogy örökkön él?”

(„A rekettye vagy a puszták virága.” Radó Antal fordítása.)

A kauzalitás szemlélete, ha tekintetünket mereven a végtelen ok-okozat láncolatsorra szegezzük, mindenesetre némileg megnyugtathat bennünket, mert szilárd pontot érzünk magunk alatt, szilárd, megingathatatlan alapot, amin biztonságban nyugszik az egész világ, az ember világa is – s amely biztos biztonságot s erős bátorságot kölcsönöz az ember világfelfogásának is.

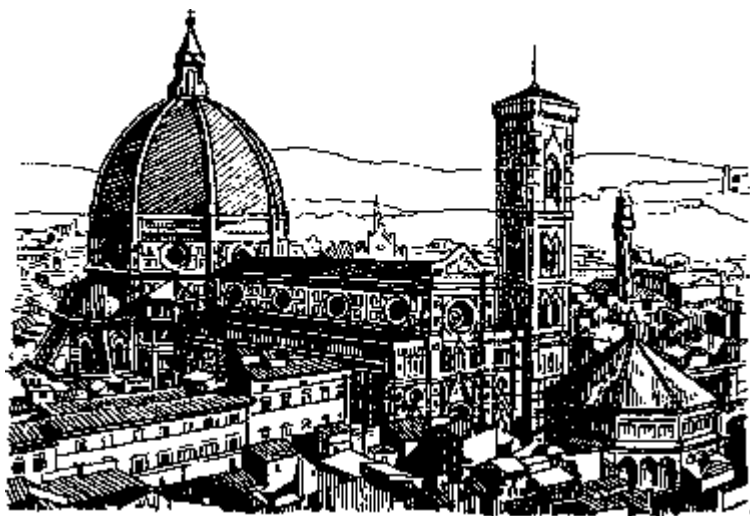
Igen, igen, így áll a dolog, ha biztos és megingathatatlan

tatlan, – de – majdnem azt mondhatnám: nincs benne köszönet. Persze, persze: az, hogy van-e benne köszönet vagy sem, nem lehet komolyan számbavehető szempont.

Annyi azonban bizonyos, hogy nem ez az egyetlen helyes szemlélete a világ dolgainak és eseményeinek s bennük az emberek, nemzetek s az egész emberiség életének és történetének is.

*

Az életben s az egész világon minden nyugvás csak látszólagos. S bárha a tapasztalati világ minden történései is a kauzalitás vaskapcsaiba kapcsolódnak, azért állandó változás, állandó mozgás, állandó cselekvés van mindenütt ezen a világon, bárhová irányítsam is tekintetemet. Az örök békéről mondotta Leibniz, hogy „jó felírás a temető kapujára”, de még ez sem igaz, mert még a temetőben sincs nyugvás. Nemcsak a természettudós tanítja azt, hogy az atomok mozgásban vannak a temetőben is, hanem mindnyájan jól tudjuk, hogy rendszerint növényi élet is van a temetőben, de még «nnél is több van: emberi alkotások, a kegyelet, a művészet s általában a kultúreltetnek produktumaival is találkozni minden temetőben. Még a temetőkben is a kultúra által irányított tevékenységgel s e tevékenységek által létesített alkotásokkal találkozunk. Általában mindenütt, Itáliában pedig különösen a lehangulatosabb helyek közé tartoznak a temetők, ahol a művészet mintha kérkednék is alkotásaival, bárha talán csak enyhíteni óhajtja azt az alig elviselhető fájdalmat, melyet a halálnak tudata és elkerülhetetlen voltának tudata okoz az embernek, ennek a legtökéletesebb lénynek, Schopenhauer szerint: a legszerencsétlenebb lénynek. Firenze alig áttekinthető szépségei között is bizonyára mindenkinek legnagyobb érdeklődésére tarthat számot temetője (S. Miniato al Monte), hol a sötétlő ciprus-fasor mintha jelképezné mindnyájunknak a bizonytalanságba torkolló életútját, amit egy Dickens-féle hasonlattal úgy fejezhetünk ki, hogy olyan sötét folyosón kell valamennyiünknek végigmennünk, amelyről nem tudjuk, hova viszen bennünket. Ha valahol, Itáliában bizonyára minden további magyarázat nélkül megértjük, mit jelent ez a kifejezés: a halál kultúrája. Én sokat, igen sokat

foglalkoztam a halál kultúrájával, azzal az emberi értékes életnyilvánulással, amely a halál révén gazdagította az emberi kultúrát, sőt sok tekintetben hajlandó vagyok az emberi kultúra igen nagyjelentőségű részét a halál kultúrájának tekinteni. De a halál kultúráját soha és sehol sem láttam annyira, mondhatni oly grandiózusán megérezkítve, mint Itáliában. Firenzében csakúgy ilyen érzelmek és gondolatok vettek rajtam erőt, mint Pisában, vagy akár Rómában is, ahol a kapucinusok kriptájában valóban megborzadtam attól, hogy az ember a halálfejekből és emberi csontokból készített groteskségekben mint tudja kedvét lelni.

Élet, ennél több: kultúrtevékenység van mindenütt, ahová csak az ember beteszi a lábát. A temetőben is ez van. A temetők sötéte felett is világosság van, nemcsak akkor, amikor a sírokon világítanak a halottaknak, hanem mihelyt gondolják az elhaltak sírjait, emléket állítanak nekik, meglátogatják s felékesítik a temetőket. A halál kultúrája azt jelenti, hogy az ember kultúrtevékenységének a halál sem képes útját állani, az ember a halált is felhasználja az életben az élet és ennek nagyhatalmú vezére: a kultúra érdekében.

Élet, kultúrtevékenység van, mondom, mindenütt, hová csak beteszi és hol megveti lábát az ember. JBz a kultúrtevékenység semmiesetre sem indul kultúrtevékenységnek, hanem a megélhetés és az élet legprimitívebb szükségleteinek kielégítése céljából kifejtett emberi szükségletkielégítő tevékenységből válik később mindinkább tudatos tevékenységgé, amely tevékenységnek vezérlő csillagai az ember legnemesebbnek tartott vágyai, jobban és határozottabban körvonalazva, az ember legnemesebbnek tartott ideáljai lesznek.

Azt mondtuk az előbbieken – s amit ott mondtunk, itt megismételjük, – hogy az embernek mindennemű életnyilvánulása csakúgy, mint az egész nagy természet minden változása, mondjuk nagyobb szakszerűséggel: a tapasztalati világban előforduló minden történés – okokból: mennyiségileg és minőségileg determináltan, azaz szükségképen történik. Minden, de minden: az egész tapasztalati világban, mert erre a világra kivételt nem ismerve érvényesnek kell lennie a kauzalitás törvényének; ezt bizonyítja minden tapasztalat s ez lévén az igazi logikai szükségesség, ennek következtében csakis így érthet meg az emberi ész bármely változást, bármely keletkezést, fejlődést, visszafejlődést vagy elmúlást; ami azt jelenti, hogy a tapasztalati világban mindenütt a kauzalitással találkozunk, ok nélküli történést nem tud felmutatni a tapasztalati világ – s ha ilyesmi lenne is, azzal mihez sem tudna fogni az emberi ész, mert ott megállana az emberi ész. A kauzalitás általános, kivételt nem tűrő szükségességet jelent az egész tapasztalati világban; szükségszerű minden szellemi jelenség is, az ember minden gondolata, minden érzelme, érzése, akarása szükségszerűen lesz olyan, amilyen. Ez a logikai kapcsolat a jelenségek között s ezt bizonyítja minden tapasztalati ismeret és tudás is. Mindezt elismerve is, éppen maga a tapasztalat egészen csodás dolgokat mutat nekünk, csodás dolgokat, amelyeket valóban igen igen könnyű dolog meglátnunk, mihelyt feléjük fordul tekintetünk. Arról van ugyanis szó, hogy könnyűszerrel megláthatjuk, ha elfogulatlanul szemügyre vesszük az emberi dolgokat, hogy az emberek cselekedete, ha a cselekedetek totalitását nézzük – s ebből a totálsommából állapítjuk meg lényegét, – nagy részben s legfőbb részben az emberiség által általa-

ban minden időben legtöbbször tartott ideálok szolgálatában állott, hogy tehát az embernek legtöbbször értékelt cselekedetei a legnemesebb ideálok uralmát biztosították általában minden kultúrnépénél. Ezt nagyon fontos tudnunk. Azt is igen fontos tudnunk, hogy minden tudatos népnél értékeléssel is találkozunk. Bár különböző korokban és népeknél különbözőképpen, de azért mihamar megállapították az emberek a szép és rút, a jó és gonosz, az igaz és hamis ellentétpárokat. Az emberi cselekvés és akarás sem tekintetett közönyös dolognak már a legrégebb időtől kezdve sem. Bizonyos cselekedeteket s akarásokat helyeseltek, másokat pedig helytelenítettek az emberek. A természet szemléletéből merített közöny az emberi életben nem igen talált alkalmazást. De még a természet dolgait sem tudta sohasem közönnel nézni az ember. Most sem tudja azt tenni, jóllehet a természet dolgainak szemlélésénél eléggé elterjedt a természettudományi felfogás. De ha, a természet tüneteit szükségszerűnek látja és tartja is az ember, azért az érték szempontjából mégis tesz különbséget a természet dolgai között is. Ismer hasznos és káros, kellemes és kellemetlen, szép és rút stb. természeti tüneteket is.

Nem érdektelen figyelemmel kísérni az ideálok létét és uralkodását a köznapi emberek mindennapi cselekedeteiben és viselkedésében is. Az emberek tényleg mások, mint amilyeneknek látszani szeretnének, mint amilyeneknek mások szemében feltűnni szeretnének. Amilyeneknek más szemében látszani akar az ember, valójában olyan is szeretne lenni. Az ideálok a végtelenben, talán éppen a végtelen legyszélén levő pontok, amelyek felé örök vágyódás következtében vágyódik és törekszik minden egyes ember, minden köznapi ember is mindennapi cselekedeteiben is. A legfőbb ideálok: a tezep, jó és igaz ideáljai hatalmas, talán az egész mindenség s annak minden történései fölé helyezett értékek, amelyek irányt szabnak talán az egész világprocessusnak is – és benne az emberi életnek s az emberiség életének, a világtörténetnek is. Hogy tehát igenis vannak ideálok s hogy ezek az ideálok irányító befolyást gyakorolnak az emberi akarásra és cselekvésre, olyasmi, amit felesleges bizonyítani, mert ezt

bizonyítja állandóan voltaképpen minden emberi akarás és cselekvés, ha csak nem értjük teljesen félre az embereket, akik bár mesterei lehetnek ugyan a tettetésnek, de azért bizony-bizony akarva, nem akarva elárulják belső lényüket és ennek a belső lényeknek megfelelő akarásukat és cselekvésüket is.

Dicséretére legyen mondván az embereknek: cselekedeteik, különösen pedig kultúrtevékenységük s a kulturális tevékenységüknek több nemzedéket túlélő alkotásai félreérthetetlen módon bizonyítják, hogy az emberi életre és cselekedetekre jótékony, vezérlő s irányító fényt vetnek a legnemesebb ideálok is. Lehet ugyan, sőt valószínű, emberileg egészen bizonyos is, hogy mindez szükségszerű, de ez csak annál nagyobbszerűvé és komolyabbá teszi az egész világprocesszust.

Ezek szerint tehát az egész világprocesszust úgy képzelhetjük, hogy a világon minden zárt egységet tenne s abban minden szükségképpen történnék, minden, de minden: a legnagyobb csillagóriás mozgásától kezdve a szerelmes kisleány röpke mosolyáig, az anyag vonzásától kezdve fel az istenség titkait fürkésző tudós logikus és logikátlan gondolkozásáig, – de ebben a sokszor hangoztatott mindenben nemcsak a bűn, hanem a bűnhődés és büntetés is benne foglaltatik, benne foglaltatik mindennemű előírás, norma és parancs is, mert okvetlenül benne foglaltatik az ideálalkotás, az ideálok követését követelő előírásoknak, normáknak létesítése (vagy egy másik felfogás szerint: felismerése és elismerése) s az ideálok megvalósítására irányuló törekvés is. Mindez, mondom, a szükségszerűségek világához tartozik. Tehát végeredményében minden szükségszerűen történik ezen a világon. Elismétlem, nem tudom, hányadszor, hogy bűn és erény egy anyaméhből születnek, de szükségszerű az ideálok léte, illetőleg létesítése, felismerése és elismerése és követése is, amikről mint valóságos érvényességekről tanúbizonyságot tesz az emberiség története, amely mindenféle rettenetességeken, gaszágokon és esztelenségeken, könny- és vértengeren keresztül is mégis nemes, emberileg legnemesebb ideálok felé tör. így is fel lehet fogni az emberiség történetét. Ez a felfogás olyan céltani (teleologikus) felfogás, ami összeegyeztethető az okság egyetemes érvényes-

ségével s egyszersmind valóságos theodicea is, mert igazolja Istent, anélkül, hogy letagadni próbálná a világban meglévő bűnöket, szenvedéseket és tökéletlenségeket. Eszerint a fel-fogás szerint az egész emeberiség számtalan veszéllyel szembe-szálva, minden szenvedéseken s minden e világban csak elő-fordulható borzalmasságokon keresztül is vaskényszerűségű szilárd menetelésben a legfőbb, mert legnemesebbnek tartott ideálok által megvilágított úton halad.

*

Azt a szilárd pontot, amelyet kerestünk s amely bátorságot és biztonságot kölcsönöz nekünk, ime megtaláltuk. Meg-találtuk pedig az okságban és az ideálokban, amelyek bele-illeszkedvén az okságba, voltaképen mégis irányítják az egész, világprocesszust.

Hol találtam meg a keresett szilárd pontot, a bátorságot s a biztonságot! Önmagunkban. Én bennem van az okságnak is legmélyebb gyökere s ide nyúlik le az ideáloknak is leg-mélyebb gyökere, lévén az egész tapasztalati világnak any-nyira amennyire ismert s annyira amennyire hozzáférhető tényezője éppen maga az én, – a nem-én valójában minden emberi tudásnak örökre hozzáférhetetlen és megismerhetet-len. Az egész tapasztalati világ jórészt az én alkotásom, a kau-zalitás az én gondolatom, amit az én alkotásomban, a tapasztalatban, mindenben és mindenkor igazolva látok, az én meg-látásaim az ideálok is, melyeknek léte”semmivel sem nyugszik biztosabb alapon az én lételemnél.

Úgy látszik, mintha megint kicsúszott volna az a keresett biztonság kezeink közül, amelyet pedig kezünkben tartottunk.

És azért még sincs ez így. Itália földjét járva, ismételten az a meggyőződés vett erőt rajtam, hogy bár ismeretlen és megismerhetetlen világban bolyongunk egész életünkben, azért mégis *azt*, amit legfontosabb tudnunk: hogy mit kell tennünk, azt minden időben tudták az emberek, azt kellett tudniok, különben nem alkothattak volna oly sok szép, nagy,, nemes, igaz és jó művet.

Az okság uralma talán összeegyeztethető az ideálok uralmával s ez alapon hihetjük, hogy bár minden borzalmas ságokon, le nem tagadható tévelygéseken, bűnökön és bajo-

kon keresztül a legnemesebb ideálok irányában halad az emberiség.

Hogy a lét és élet rettenetességei miatt ne vessük magunkat a kétségbeesés feneketlen mélységeibe, a legnemesebb ideálok uralmának hitéhez kell folyamodnunk, amely hit a történelem tanúsága szerint minden időben erőt, biztonságot és bátorságot kölcsönzött az embernek s bizalommal töltötte el a világprocesszussal szemben, ami által – minden idők hite szerint – maga az Isten valósítja meg a maga terveit.

Itáliában, a sok természeti és emberi kéz létesítette szépség láttán, elgondolkoztam a világprocesszus nagyszerűségén, a legszerencsétlenebb lény sorsán s az emberiségnek szenvedésekkel s rettenességekkel teljes életén. Merengésemben visszaidéztem emlékemben régen leírt vigasztaló, talán éppen könnyet szárító soraimat: *„a világ processzus mindeneket visszavezet az istenséghez, vagy talán az egész világprocesszus magának az istenségnek önmagába való visszatérése a lét és élet passzió-útján keresztül”*

A FORUM ROMANUMON.

„Valami nagy rejtett bánat
Fogja el az egész tájat.
Az a bánat, mit az ember
Érez és nevezni nem mer;

Az a nagy bú, amely téged
Vádol, örök nagy természet.
Mely kiégett szívvel kérdi:
– Mért születni, minek élni?”

Vajda János.

HA életvidám embereket, komolyan foglalatосkodó férfiakat, nevetgélő nőket és csacsogó gyermekeket látok, gyakran eszembe ötlik Vajda Jánosnak egész lényűnket megdöbbentő szomorú kérdése.

Mondanom sem kell, hogy a szomorúság, a szenvedés, a bánat óráiban s akkor, amikor már-már nagyon is szemmel látható módon jelentkezik minden törekvésnek, talán éppen az egész emberi életnek hiábavalósága is, még inkább meglepnek bennűnket ilyen hatalmas szomorú kételyek s elhatalmasodnak egész lényűnkön.

A nyitott sírnál természetszerűen mindnyájűnknek hasonló, keserű bánatos kérdések marcangolják a lét hiábavalóságának szemléletétől elszorult és elszomorodott szívűnket.

Az emberi nyomorúság, kis emberek hitványságai, s általában mindaz, ami csak csűf, nyomorult és gonosz van az emberi életben, szintén ilyen bántóan szomorú kételyekkel árasztanak el bennűnket.

De nagy emberi alkotások láttán is, amely alkotásokra az egész emberi nem büszkeséggel tekint fel: mondjuk a művészet úgynevezett örök alkotásainak szemlélésekor, – amikor pedig leginkább kellene azt hinnűnk, hogy íme most közvetlen közélről láthatjuk az emberi élet célját, – aminthogy tényleg igen sokan úgynevezett örökértékű alkotások létesítésében látják az emberi élet célját, s ez a cél bizony egyszerűsmind felmagasztalja és élűvé teszi a rég meghalt múltat,

másfelől pedig, úgy látszik, biztosítja a halhatatlanságot is, – mélységes szomorúság lepi meg egész valómat, mert minden emberi szép és nagy alkotásnak szemlélete a pusztulást, az enyészetet, a halált juttatja eszembe és pedig joggal: mert minden bármilyen szép, nemes, fenséges emberi alkotás is biztos martaléka a pusztulásnak, enyészetnek és halálnak...

... A pusztulás, az enyészet és a halál mintha szembe-
szökően a múlthoz tartoznának, úgyhogy ártatlan szofizmával kísérletet lehetne tenni arra, hogy kiküszöbölve a múltat, kiküszöböljük az életből a pusztulást, az enyészetet és a halált is.

Ha az embereknek azt mondanók, – aminthogy tréfásan, szoktam is mondani, – hogy a világ voltaképen éppen ebben a pillanatban kezdődik, mert hiszen ami elmúlt, hát elmúlt, annyi, mintha nem is lett volna, vagy legalább is annyi, mintha most már egyáltalában nem léteznék, az emberek elcsodálkoznának, nagyot néznének s mondásunkat badar beszédnek tartanák, aminek komoly értelmet nem lehet tulajdonítani s aminek talán nem is lehetne más célja, minthogy a paradoxon feltűnést kereső értelmes értelmetlenségével megbotránkoztassa a józan gondolkozást és az általános felfogást. Ha azonban ezt a gondolatot nem érezzük ennyire ki, akkor ez az egész gondolat a közönséges gondolkozás előtt sem lesz annyira határos az abszurdummal. Ne feledjük ugyanis, hogy a gyakorlati életet – és jobbára csak a gyakorlati életet élő emberek, kiknek száma légió, általában mit sem törődnek a múlttal; előre, a jövő felé fordított arccal élik le az életet; viselkedésükből, gondolkodásukból és cselekedeteikből már-már mintha arra lehetne következtetni, hogy ezeknek az embereknek szemében tényleg ebben a pillanatban kezdődik az egész világ.

De azért mégis: az emberi élet és az emberi gondolkozás, ha annak egészét tekintjük, különösen, ha annak mélyére tekintünk, majdnem mindenkinek érthető módon azt az igazságot fejezi ki, hogy a múlt továbbél a jelenben s hogy a múltnak igen is nagy szerepe van a jövő kialakulásában. Eleven és ható emlékekké változnak át a múlt élményei és

alkotásai, amelyek sok tekintetben meghatározzák az emberi életet: a jelent épp annyira, mint a jövőt. Ha az emberek s a nemzetek között más különbség nem volna, csak az a különbség, amit múltjuk különbözőségének nevezhetünk, ha az emberek és nemzetek között más különbség nem volna, csak éppen az, hogy más-más volt a múltjuk, éz a különbség minden bizonnyal éppen elegendő lenne arra, hogy az egyes emberek és az egyes nemzetek nagyban különbözzenek egymástól.

Hogy a múltnak milyen hatalma van az egész emberi élet felett, azt az általános, közönséges gondolkozás és felfogás is igen jól tudja. Annak, hogy régi, előkelő családok s azoknak esetleg egészen modern tagjai is, nagy büszkeséggel tekintenek családjuk múltjára, igen-igen mély, talán magát a lét magvát érintő oka és jelentősége van.

A múlt belefolyik a jelenbe, hogy a jelen is mihamar múltt[^]t válván, belerohanjon a végtelennek tetsző jövőbe. Múlt, jelen és jövő ilyképen egységet alkotnak minden történelmi szemléletben. Az előkelő, több generációra visszaemlékező családoknak eleven tudatuk lévén a múltban immár egymásután letűnt generációkról, *tisztelvén atyáikat*, azaz állandóan emlékeztvén rájuk, imígyen *hosszú életűvé* válnak e földön.

Semmi esetre sem kérdéses s ezt a közönséges felfogás is igen jól tudja, hogy a múlt nélkül lehetetlen a jelen, amint-hogy a jelen nélkül lehetetlen a jövő. A múlt rendszerint a halált jelenti, a jelen és jövő pedig az életet jelenti. De a halál nélkül nem lehetséges ez a jelenvaló élet sem és nem lehetséges az élet a jövőben sem, amely életen pedig az ember s az egész emberiség minden reménye csüng.

A ma élő összes embereket egészen helyesen, a szónak első jelentésében is s a halottak utódainak kell tartanunk és minden emberi élet a múltak romjai felett, tehát voltaképpen a temetőben virágozik. Sok-sok emberi generációnak kellett sírba szállania, hogy mi beléphessünk az életbe és sok-sok emberi generációnak kellett sírba szállania, hogy ezt az életet élhessük, amit tényleg végig élünk. Minderről rendszerint megfeledkezünk s ha meg figyelmeztet valaki rá,

figyelmeztetését különködésnek és mindenestre felette szokatlannak tartjuk.

A múlttal szemben egyáltalában nem szoktunk hálások és kegyeletesek lenni. Még akkor sem, ha világraszóló s az idővel dacoló pantheonokat építünk is, mert ezeket a patheonokat nem annyira a múlt iránt való hálából és kegyeletből, mint inkább a jelen és a jövő érdekében emeljük. Minden pantheon a jelenkor fiainak önértését emeli, amit büszkén mutatnak az idegeneknek.

Saját múltunkkal szemben sem vagyunk hálások. Még küzdelmeinkről is megfélekedzünk s csak a szónak igazi értelmében vett nemes egyéniségek nem feledkeznek meg arról, hogy például alacsony sorból emelkedtek ki, vagy hogy például a szellemiek terén is köszönhetnek egyetmást, talán éppen nagyon sokat másoknak.

Mégis kétségtelenül bizonyos, hogy az egyes ember is nemcsak társadalmi, hanem egyúttal történelmi lény is, akinek tehát életfolyása a társadalom és a történet medrében játszódik le.

A nemzetek sem túlságosan hálások és kegyeletesek a múlttal szemben. Mivel azonban a nemzetek általában sokkal inkább történelmi lények, mint az egyes emberek, inkább látható módon él a múlt a nemzetek jelenében és jövőjében, mint amennyire ezt az egyes emberek életében láthatjuk. Az egyes egyének amolyan feltűnő s mihamar alámerülő, felcsillámló s hamarosan kialvó életnek látszanak, míg a nemzetek már-már mintha a földi élet halhatatlanjainak volnának tekinthetők. A nemzetek története sokkal elevenebben tudatos az egyes nemzeteknél, mint az egyén története az egyes egyének életében. Ennek bizonyára sok oka van: egyik oka mindenestre az, hogy az egyesek gyorsabban élnek, mint a nemzetek. Gyors iramban fut az egyéni élet végig pályáján, visszatekintésre valóban csakis a hanyatló aggkorban van ideje. Talán nincs is annyira szüksége az egyéni életnek a múltra, mint a nemzetek életének. Innen magyarázható az a különös, eddig figyelemre alig méltatott körülmény, hogy a nemzetek általában a múlt tradícióit tisztelő, arisztokratikus, míg

az egyes emberek rendszerint előre törtető, demokratikusok. Az emberiség legnagyobb alkotásai általában nemcsak a múltnak alkotásai, hanem jórészt halott embereknek alkotásai. Az emberiség egész kultúrája voltaképpen örökség s mi valamennyien ebből az örökségből élünk, ebből pompázunk s ebből rakjuk össze, építjük s kovácsoljuk jövőnket, amit minden tekintetben szebbnek, jobbnak és tökéletesebbnek akarunk minden *múltnál és minden jelennél is*.

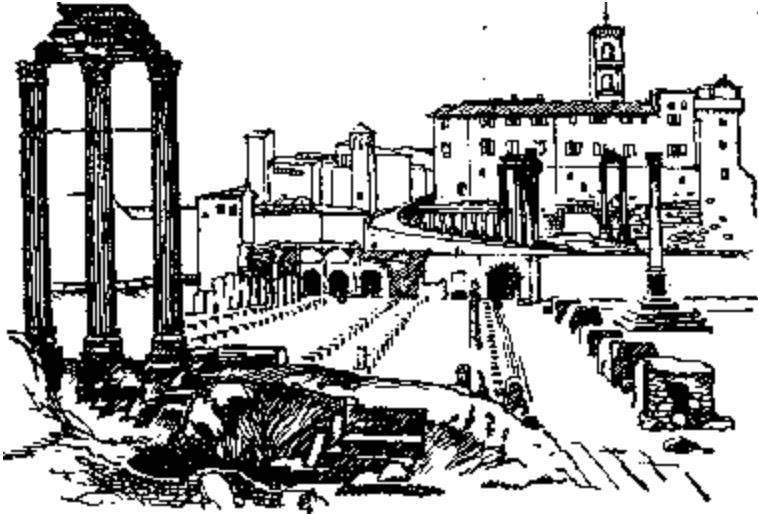
Maradandó, az örökkévalóság számára szánt alkotásokat óhajt létesíteni az ember mindenütt és minden időben. Talán éppen ez teszi az embert emberré. Nem igaz az, hogy csak akárhogy, vagy hogy csak jól akarja az ember leélni az életet. Mint ember mindenütt és minden időben ennél többet is akar. Mi ez a több! Ez nem kevesebb, mint maga a *halhatatlanság*. A földi lét, amely minden körülmények között a halálba torkollik, soha és sehol sem elégti ki az embert. Semmiféle olyan élet nem elégti ki az embert, amelyik a halálba torkollik. A halált akarja legyőzni az ember, – bizony, bizony ez méltó feladat is az emberhez.

Vájjon sikerült-e az embernek ez a törekvése! Ez a kérdés összeesik azzal a másik kérdéssel, vájjon egyáltalában sikerült-e az ember élete! Elérte-e és elérheti-e célját, ezt a most felmutatott célt! Erre a kérdésre nem tudunk és sohasem fogunk tudni választ adni, de annyit mindenesetre megállapíthatunk az ember és az emberiség történetéből, hogy *az örökkévalóság felé tendálás örök törekvése az embernek*. A népek és az egyesek nagy akciói, illetőleg alkotásai, amelyek közül a legsikerültebbnek az impérium Romanum megalkotását és fenntartását tartjuk; a vallási rendszerek kialakulása, virágzása s uralkodása az emberi lelkek felett, – amelyek leg-tökéletesebb intézményének a pápaságot tartjuk; – a művészetek alkotásai, amelyek mintha a természet utolérhetetlen szépségét is túl akarnák szárnyalni; a tudomány rendkívüli nagy erőfeszítése, amelyet betetőz a filozófia: hogy a világnak megfelfejthetetlen rejtélyeit megfejtse; – s a technika

csodái, amelyek már-már annyira önmaga bámulójává teszik az embert, hogy könnyelmű módon megfélekedzik arról, hogy kérészéletű, halandó lény, aki egész életében ismeretlen és megismerhetetlen világban tévelyeg s nem tudja honnan hová megyén, viszont egészen bizonyos az, hogy meg kell halnia, – amint Horatius mondja: *victima nil miserantis Orci,* – úgy látszik, valamennyien egy célt szolgálnak, és pedig azt a célt, *hogy az ember legyőzze a halált. És az ember mégsem győzte le a halált.* Hiábavaló-e ezért az egész emberi élet és az ember minden eddigi és ezutáni alkotása! Ki *tudna* erre a kérdésre határozott igennel, vagy határozott nemmel válaszolni? Csak az, aki elég *merész volna* határozott nemmel *vagy határozott igennel válaszolni...*

... Az emberiség életét más szemmel, illetőleg más szempontból is nézhetjük. Olyan nagyon bizonyos-e az, hogy mi egyének a világmindenségből kiszakítható, attól független önálló lények vagyunk! Bizonyos-e akárcsak az is, hogy az egyes nemzetek, akár a legnagyobbak is, a világmindenségből kiszakítható, attól független, önálló lények! Nem lehetséges-e az, hogy az egész emberiség élete minden törekvéseivel és minden alkotásaival együtt a legbensőségebben összefügg a mindenség életével, hogy tehát mibennünk a világ törekvése ölt testet s szellemünk alkotásában voltaképen a világszellem nyilatkozik meg. Múlt, jelen és jövő talán csak amolyan korlátok, amelyeket a megismerésében is korlátolt ember állít fel magának, valójában pedig a tér és idő korlátait nem ismerő világszellemnek a végtelen térben s az örökkévalóságban való nagyszerű revelációja minden lét és minden szellem is.

Emellett a felfogás mellett úgy-e kicsinyesnek, majdnem gyermekesen kicsinyesnek tűnik fel az embernek az a hiábavalónak tetsző törekvése, hogy *megkísérelje a lehetetlent, hogy legyőzze a halált.* Emellett a felfogás mellett valójában (olyanszerűen, amint Spinoza tanítja) nem lévén egyéni lét, nincs halál sem, mert az Absolutum, akinek mi csak feltűnői és ismét eltűnő megjelenései vagyunk, nem halandó. Az emberi nem

halhatatlannak tartott alkotásai is elpusztulnak, tehát igenis halandók. Az a tudat, hogy az emberi nem legkülönb képviselőinek az örökkévalóság számára szánt alkotásai is elpusztulnak, mindenesetre nagy szomorúsággal tölt el bennünket, de mi ez a szomorúság ahhoz a komor fájdalomhoz képest, ami amiatt borul reánk, hogy mindnyájunknak, az emberi nem legkülönb képviselőinek is meg kell halni β hogy sem ész, sem erő, sem jószág nem mentesíthetnek senkit sem a haláltól! Halálra van ítélve minden e világra született ember és pusztulás a sorsa minden emberi alkotásnak. De az Absolutum örök alkotó kedve nem halandó. Bökezűséggel alkotja nagyszerű alkotásait: a tér végtelenségében s az örökkévalóságban világok lesznek és világok vesznek. A csillagtenger végtelenségével szemben áll az élő lények végtelensége, mindkettő egyformán érthetetlen és rejtélyes, mindkettő talán csupán a mindenségnek az étellel és halállal való játékát jelentvén...

S ha azt hisszük, hogy igazságtalan végzet nehezedik az; emberiségre, látván azt, hogy az emberiségnek legfelségesebb, nagyszerű, a halhatatlanság számára szánt alkotásai is elpusztulnak, úgy ez csak a látszat alapján amolyan emberileg korlátolt megítélése és meglátása a dolgoknak: az Absolutum

méhe sohasem merül ki s lehetetlennek tetsző lehetőségek hordozója lévén, neki sem a múlt, sem a jelen, sem a jövő semmiféle korlátot nem emelhet. Ez a nagy vonásokban odavetett fantasztikus felfogás igazságos a múlttal szemben, igazságos a jellel szembeni, és igazságos a jövővel szemben is, mert mutat, jelent és jövőt zavartalan tulajdonának tekinthet. Igen is hála és kegyelet nélkül merithet a jelen a múltból a jelen számára s a múlt s a jelen felhasználásával megalkothatja a végtelen sok variációt megbíró jövendőt, mert hiszen voltaképen minden, minden ezen a világon nem egyéb, mint az örök lénynek az idő és tér végtelenségében való manifesztációja.

Az Absolutumnak nincs pantheonokra s általában semmiféle temetőkre szüksége, meat reánézve nincs halál, *hiszen δ maga az örök élet.*

*

Mindez lehet így is, de lehet másképp is; az azonban egészen bizonyos, hogy nekem meg kell halnom. Épp azért joggal kérdezhetem: hát kell-e nekem mindezt tudnom! Általában lehet-e ezt tudni! Sőt lehet-e ezen a téren valamit is tudni! S ha az én gondolatom a világról s a világegységről, az Absolutumról s az Absolutum megnyilatkozásairól, a többi hozzám hasonló szenvedő, nyomorúságos lény törekvéseiről, öröknek tartott alkotásairól stb., stb., emberileg nagynak látszó, valójában talán nevetségesen kicsi és kicsinyes problémáiról helyes is, ki garantálja nekem ezt a helyességet! A logikai szükségesség! Talán igen, talán nem. De mily messze vagyunk ettől a logikai szükségességtől! Olyan messze, mint minden a végtelenben levő pontoktól. De hát olyan nagyon fontos nekem megérteni az egész világot, amikor önmagam megismerésétől is végtelen távol vagyok s amikor azt sem tudom, s úgy lát-szik, sohasem is tudhatom meg, hogy honnan hová tartok!

Kétségbe kell esnem, mert lehetetlenre vállalkoztam. De talán nem is ezt a legfontosabb tudnom nekem. Lehetetlen, hogy azt kellessen legszükségesebben tudnom, aminek tudása, minden jel szerint, az emberi tudásnak elérhetetlen.

Égészen biztosnak látszik előttem, hogy nem a tudás és nem a művészet terén van az ember legközvetlenebb kapcsolatban az Absolutummal, hanem legbensőbb lényében, amiből

akarása és cselekvése fakad. Legfőbb feladatunk sem lehet a halhatatlanság biztosítása a megismerés és az alkotás terén, csupán az és annyi, – de ez a csupán a lehető legfőbb is, – *hogy mint derék emberek éljünk és cselekedjünk. Az a feladatunk, hogy egész életünket, akarásunkat és cselekvésünket legmagasztosabb ideáljaink szolgálatába állítsuk s ezáltal a mindenség lényegével harmóniában élve az Absolutum intencióját valósítsuk meg.* Ezt érezzük és ezt tudjuk kötelességünknek, ez a legfontosabb feladatunk. Képletesen úgy fejezhetjük ki magunkat: az a legfontosabb feladatunk, így érezzük ezt valamennyien, hogy egyéniségünket istenszobrokká csiszoljuk; – minden más feladatunk csak későbbi, ezután következő lehet.

Valahogyan úgy érezzük, hogy legbensőbb lényegünk legközvetlenebb vonatkozásban és kapcsolatban van a mindenség lényegével, minden dolgok lelkével és hogy akkor értjük meg mind a mindenséget, mind önmagunk lényegét is, ha minden dolgok lényegének a mi lényegünkkel is azonos lényeget tekintjük, aminek legfőbb ideája és mozgatója a Jó, olyan szerűen, amint ezt Platon is tanította. Úgy érezzük, hogy amikor jót cselekszünk, részesek vagyunk az istenség halhatatlanságában, – inkább részesek vagyunk az istenség halhatatlanságában, mint Platon és Aristoteles bölcsesége, avagy Sándor és Caesar világraszóló haditettei; a jóindulat s a jócselekedetek közelebb visznek bennünket az örök Istenhez, mint akár Michelangelo vésője és Rafael ecsetje, mert a jóindulatban s a jócselekedetekben mi általunk, kérészéletű lények által, maga az istenség önmaga előtt is a legkedvesebb cselekedetet cselekszi. Valahogyan azt is érezzük, hogy mindenekfelett egész lényünket elsősorban a Jónak szolgálatába kell állítanunk, tehát az ideál és a világ lényegének szempontjából nem szép alkotások avagy tartós művek szerzésére kell elsősorban törekednünk, hanem a Jóra kell törekednünk, mert legjobb tudásunk és meggyőződésünk szerint a dolgok lényegének elsősorban és legfőképpen a Jónak kell lennie s *nekünk annyi részünk van az Örök életben, amennyi részünk a Jóban van.* A buddhisták, hangsúlyozván a jócselekedeteknek mindenek felett valóságát, hasonló gondolatot fejeznek ki a közönséges

gondolkozásnak és az általános felfogásnak is érthetőbb nyelven: „Aki jót cselekedett, azt e világból más világba érkeztetőkör úgy fogadják jótettei, mint a rokonok hazatérő kedveiket.”

*

Mindez lehet így is, de lehet másképp is, az azonban egészen bizonyos, hogy meg kell halnunk. Ha meg meg kell halnunk s ha ez tudatossá válik bennünk, akkor az egyéni tudat «gesz láthatára elborul s egész lényünket leírhatatlan, rettenetes félelem remegteti meg.

Rómában, az emberiség és az emberi nagyság egyik legnagyobb és legelőkelőbb temetőjében, a Forum Romanumon ilyen gondolatok leptek meg. Az én régi gondolataim, amelyeket ide is magammal vittem. Mert az ember bármerre is megy, magával viszi egész világát; ennek a világnak hangjait visszahangozza minden világtáj, ezt a világot tükrözi vissza a világ minden tengere s ennek a világnak délibábjait kergetjük minden végtelenségben.

Mi valamennyien: a lét bolyongó vándorai, lényünk legbelsejében visszhangot keltve, elismételhetjük Róma nagy költőjének halhatatlan sorait:

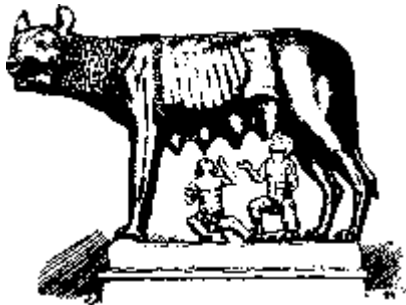
„Quid brevi fortes iaculamur aevo
Múltai Quid terras alio calentis
Sole mutamus! Patriae quis exul
Se quoque fugit.

Scandit aeratas vitiosa navis
Cura nee turmas equitum relinquit,
Ociior cervis, et agente nimbo
Ociior euro.” (Horatius.)*

„Éltünk rövid, mért vágyánk hát nagyokra¹?
Miért mennénk el messze földekig!
A száműzött bár-merre jár bolyongva,
Önnön-magától nem menekhetik.

A gond a gyors hajóra is reá-száll
S el nem marad lovas-csapat megett,
Gyorsabb szarvasnál, gyorsabb a vihornál,
Mely úzi a megtépett felleget.”

(Ifj. Szász Béla fordítása.)

GONDOLATOK A VILÁG EGYIK LEGSZEBB TÁJÁRÓL.

A TERMÉSZET gyönyörű panorámája, az emberiség nagy múltjának még most is grandiózus emlékei, az emberi szellemnek, különösen a művészetnek halhatatlan alkotásai állandó vágyakozást keltenek az idegenekben Itália iránt; ellenállhatatlanul vonzanak bennünket Itália földjére, ahol mosolyog a természet, eleven a múlt s a művészet versenyre kél a természettel.

Sötétlő, égbetörő ciprusok, nyugodt pálmafák és szemet s lelket gyönyörködtető narancsligetek; derűs, gondtalannak látszó emberek, akik örvendenek a létnek s örvendezve úgy tűnnek fel, mintha csakis a ma örömeinek élnének; hatalmas ókori alkotások romjai, amelyek az örökéletű római erényeket idézik fel emlékezetünkben, azokat a római erényeket, amelyek egyszersmind az emberi nagyság erényei is, s amelyek annakidején megremegtették a világot és vasfegyelemmel nevelték az emberiséget; – az emberi szellemnek, különösen a művészetnek örök alkotásai, amelyek mintha kézenfekvő nyilvánvalóvá tennék az élet és a mindenség célját, a mindenséget, amely mint kozmosz maga is a legnagyobb műremeknek tekinthető és mint ilyen nemcsak esztétikailag igazolja a mindenség létét, úgy mint például Nietzsche gondolja, hanem talán mélyebb értelemben is, majdnem azt mondhatni: etikai értelemben is, úgy valahogyan, amint ezt a stoikusok tették, akik az emberi életet tekintve a pesszimizmus, de a kozmoszt, – ezt a legnagyobb műremeket szemlélve, az optimizmus felé hajoltak, – mindezek és még sok minden egyéb, a művészetnek és a szellemnek szívet s lelket gyönyörködtető leirhatatlan harmóniájában, nem mint meglepetések, hanem mint régi, jó ismerősök fogadnak itt bennünket.

Taorminában, *a világ egyik legszebb táján*, a görög színház romjain, a ködbe burkolt Etnát és az ión-tengert nézve és látva, mint tükröződik a végtelen ég a végtelennek látszó tengerben, *elmerengtem a természet fenséges szépségén, az emberi nagyság örökkön-örökké élő múltján s a szellem halhatatlan alkotásain*; – gondolataim gyújtópontjába csakhamar *a szerencsétlen halandó ember* került, aki minden nyomorúságán és gyarlóságán keresztül is valójában mindenkor *a végtelen Istenhez vágyódik*, – és csak ő benne tud meg-nyugodni.

Elmerengek s merengésemben magam előtt látom az embereket; – a kis és kicsinyes embereket is, akik egészen a földhöz tapadnak, akikről megint elismétlem, hogy sem nem jók, sem nem gonoszak, csak éppen közönségesek, – de látom ezek mellett *az emberiség igazi előkelőségeit*, akikben valóban *Isten lelke él: a Szépnek, Jónak s Igaznak szerelmeit*, akik bizony-bizony nem a saját maguk dolgaiért élnek, küzködnek, törekszenek s rendszerint igen sokat szenvednek is az életben, mert hiszen ők küldőjünknek intencióit, *az örök Istennek céljait valósítják meg a földön*.

Nézem és vizsgálgom a most élő embereket. Valamennyien a maguk dolgai után látnak, s a kívülről szemlélőknek bizonyára úgy tetszetik, hogy az emberek cselekedete, az emberek viselkedése és élete semmiféle tekintettel sincs semmire sem és semmi Összefüggésben sincs egymással. Ha megkérdeznék ezeket a komolyan foglalkozó, avagy léhán csa-csozó embereket, hogy hát mit is tesznek voltaképpen akkor, amikor tudatosan akarnak és cselekesznek, minő kis célokat akarnak elérni mindennapi cselekedeteikkel s minő nagy célok szolgálatába állítják egész életüket s minden törekvésüket, egészen bizonyosra vehetjük, hogy kérdezősködésünkre olyan feleletet kapnánk, amely felelet csak megerősítne bennünket abban a nézetben, hogy mindnyájan csak a maguk dolga után járnak s mitsém törődnek senkivel sem.

A kereskedő üzleti ügyeit bonyolítja le, az iparos a megrendeléseknek tesz eleget, a földmivelő a földet miveli, az orvos betegeket gyógyít, az ügyvéd mások ügyeiben jár el, a bíró bíraskodik, a tanár ismereteket közöl, a gyári munkás a gyárban reáháramló munkát látja el, a hivatalnok hivatali kötelességének tesz eleget stb., stb. és pedig *valamennyien azért* – és csak azért, – így látja ezt a felületes szemlélő s ezt vallanak maguk a megkérdezettek is, ha őszinte feleletet akarnánk adni kérdésünkre, – *hogyan biztosítsák, a maguk és hozzátartozóiknak életét.* Azt a kérdésünket pedig: hogy minő nagy célokat szolgál egész tudatos életük és minden törekvéseik, a legtöbb megkérdezett ember meg sem értené, mert ilyen cél egyáltalában nem jut tudatába. A felületes szemlélő tehát valóban joggal azt hihetné, hogy ezek a különböző foglalkozást űző emberek mit sem törődnek egymással, mindenki csak a maga érdekét nézi s minden idegen és magasabb érdek véglegesen idegen marad számukra. Hogy azonban ez csak amolyan egészen a felületen lévő csalóka látszat, az hamarosan minden mélyebb vizsgálódás nélkül is nyilvánvalóvá válik, ha tekintetbe vesszük azt a közkeletű igazságot, hogy minden emberi cselekvés és még inkább minden emberi foglalkozás nemcsak más emberek létét feltételezi, hanem egyszerűen más emberek érdekeinek szolgálatába kell szegődni minden bármennyire hasznot hajtó s bár csupán az egyéni önös lét biztosítását célzó cselekvésnek és foglalkozásnak is.

Hogy ez az igazság, azt mindnyájan hamarosan megértjük, mihelyt meggondoljuk azt, hogy minden ember reászorul az emberekre s minden hasznot hajtó, de még az egyéni passzióból s kedvtelésből űzött foglalkozások is reászorulnak az emberekre és az emberek tevékenységére. Ha meg így áll a dolog, akkor egészen bizonyos az, hogy minden emberi cselekvés és foglalkozás összefügg valami módon a többi emberi cselekedetekkel és foglalkozásokkal s a többi emberek érdekeivel s mindezeket feltételezi is. Úgyhogy hamarosan megértjük, mihelyt csak kissé gondolkozunk, avagy csak kissé mélyebben tekintünk bele az emberi életbe, azt az igazságot, hogy minden emberi élet és minden emberi cselekvés egymásra igen

nagy hatást gyakorló egészen szoros kapcsolatban van egymással.

Egyébként az sem kérdéses, hogy voltaképpen *egészen magában élő és egészen magának élő ember nincs és nem is lehetséges ezen a világon*. Minden emberben, bármennyire lássák is egoistának s bármennyire lenne is tényleg egoista, van altruista vonás is. A merő egoizmus csak amolyan a légtüres tér részére megfogalmazott absztrakció, mint akár a merő altruizmus.

A közönséges *gondolkodás hamarosan és könnyűszerrel* megbarátkozik azzal a gondolattal, hogy valóságosan csupán az egyes ember bír igazi léttel, az összeség pedig – bárminek nevezzük is azt – nem egyéb amolyan absztrakt, tehát csak elképzelt létnél, – pedig hát mindennek majdnem éppen az ellentéte igaz. Az egészen magábanálló individuum, az az ember, aki magának és magáért él, nyilvánvalóan csakis elképzelt létezés, amely fantazmának a valóság világában mi sem felel meg. Az egyén lelhelye az összeség.

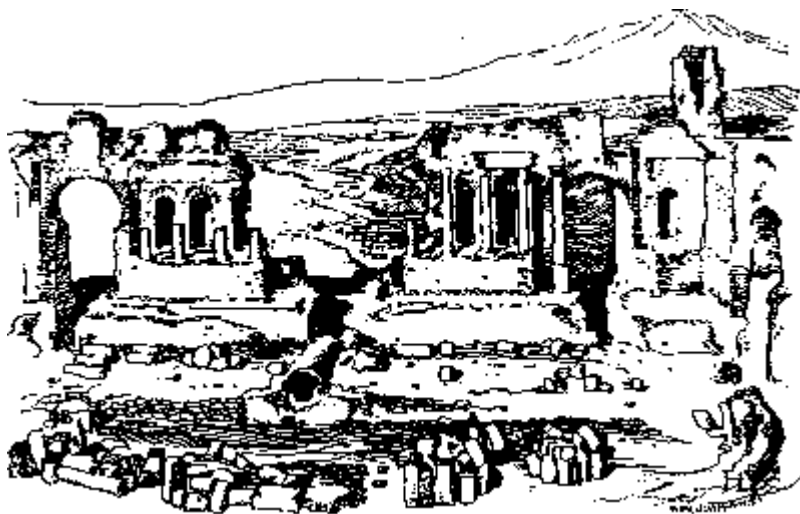
A látszat az, hogy általában önzésből, és pedig merő önzésből cselekszenek és törtetnek előre az emberek, de ez csak látszat, amit az is bizonyít, hogy nagy összefüggés, egymásnak feltételezése és kölcsönös egymásra hatás van általában az egyes emberek élete között s ilyen nagy összefüggés van az emberi érdekek között is, sőt továbbmenve azt is láthatjuk, lia csak éppen kinyitjuk szemünket, hogy ilyen nagy összefüggés van nemcsak az egyes egyének, hanem az egyes nemzetek között is. Sőt egészen bizonyos az, hogy még ennél is tovább mehetünk, mert egészen bizonyos az is, hogy ilyen összefüggés van az egymásra következő generációk között is.

Mit jelent mindez? Azt jelenti, hogy *az emberi élet tér- és időbeli metszéspontjában van minden e pillanatban élő ember*, mert *minden egyes ember bele van ékelve az emberiség történelmi életébe*, melynek hatásai alatt áll és amelynek hatásai alatt fejti ki működését. De ez egyúttal azt is jelenti, hogy minden egyes ember abban az aktualitást jelentő médiumban cselekszik és fejti ki működését, amit az emberi élet-

nek nevezünk, ami, mint tudjuk, megteremtője és fenntartója is a kultúrának. Feltételezhetjük azt is, hogy – minden látogat ellenére is – az egyes kicsinyesen önzőknek tartott egyének is voltaképpen azt a célt szolgálják, – talán nem is egészen önző módon, – amit az emberiség történelmi élete szolgál. *Talán egészen alantasán járó egyéni szükségérzetből és önzésből indul ki minden emberi cselekvés, de –* Wundt terminológiáját használva – a célok heterogóniája következtében *az emberi cselekedet célja mihamar az örökértékeknek tartott szép, jó és igaz ideálok által irányított kultúra lesz, amely az örökkévalóság útjain az egyéni életet és törekvéseket az emberiség történelmi életén keresztül az istenség felé vezeti.*

*

Ha a természetre s az ember világára egy felületes pillantást vetünk, úgy azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy *az emberi élet mintegy betetőzi a természetet.* Sőt az emberi életnek tartós szemlélete majdnem arra a feltevésre is feljogosít bennünket, hogy az egész természet rendeltetését abban lássuk, hogy – magasabb cél érdekében – szolgálatára és rendelkezésére álljon az embernek, akinek viszont az a feladata, hogy létesítse, fenntartsa és gyarapítsa a kultúrát. *Taorminában a természet fenséges panorámáját betetőzi az emberi alkotás remeke, a görög színház, amely még romjaiban is magasztalja alkotóját.* – Ez a felfogás úgy képzelet, hogy minden dolognak értelme és célja, voltaképpen tehát minden dolognak a legkomolyabb megfejtése maga az ember s az emberi élet, amely a maga legmagasztosabb erő-kifejtésében produkálja az emberi kultúrát, ami tehát amolyan, talán éppen értékesebb felülépitmény lenne a természet, ami szemmel láthatóan nyilvánvalóvá tenné nemcsak az embernek, hanem az egész látható mindenségnek célját és értelmét is. Eszerint tehát a kultúrát magát olyasminnek tekintenők, ami magának az embernek rejtélyét is megoldja, hiszen a kultúráról azt hisszük, hogy az olyasvalami, amit az embernek minden erővel szolgálnia kell, jelentvén emellett

a felfogás mellett éppen a kultúra, az emberi élet és az egész mindenség célját és értelmét. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a természet azért van s azért fejlődik embernek megszámlálhatatlan sok évezredekén keresztül odáig, ameddig mind mostanig fejlődött, hogy produkálja az embert, – s a mának embere már-már mintha büszkén azt mondhatná magáról, hogy az egész természet eddigi élete, de még az emberiségnek mostanig terjedő élete is csak arra való volt, hogy bennünket s a mi életünket létrehozza, illetőleg lehetővé tegye!?! Ez azonban talán mégsem lesz így. Még akkor sem, ha mi, a jelenkor emberei azért vagyunk is ezen a világon, hogy minden erőinkkel a kultúrának szolgáljunk, hogy tehát a kultúrjavitakat megőrizzük, azokat a lehetőség szerint gyarapítsuk, s ezeket a gyarapított kultúrjavitakat átszarmasztassuk a mi utánunk következő további emberi generációkra. A kultúra, úgy látszik, az a szalmaszál, amelyben az ember az élet tengerén, amelyben okvetlenül alá kell merülnie a halálba, szilárdan megkapaszkodik, hogy lényének legbensőbb parancsát, minden tudatos lét ösvágyát kövesse, hogy legyőzze a halált, – és hogy már itt a földön biztosítsa maga-

nak a halhatatlanságot. Ugyanis az emberek azt hiszik, hogy van földi halhatatlanság. Csodálatosan hangzik, de azért mégis úgy van, ha a sürgő-forgó, nem ritkán éppen okvetetlenkedő embereket nézzük, akkor ezeket úgy is tekinthetjük, mint akik a halhatatlanságukon is dolgoznak. Nem sikerül mindenkinek elérni is a földi halhatatlanságot, de úgy is tekinthetjük az embereket, mint akik azonban tényleg törek-szenek erre a halhatatlanságra s a legkiválóbbak el is érik azt. Elérik a halhatatlanságot abban az értelemben, hogy alkotásaik és hírnevük túléli ezeket a halhatatlan halandókat.

Itáliának véráztatta földje, amely előbb karddal, majd a keresztel hódította meg a világot (amint Gazzoletti Róma földjéről mondja; „...il classico terren romano,

Che il brando prima, la croce poi

Sul mondo stese sogetto a noi”) különösen alkalmas arra, hogy bennünk az emberiség történelmi összefüggését szemléltető elméleteket ébresszen. Itt a történelm beleolvad a jelenlegi életbe, a múlt még most is szemléltető. A régi Nagy-Görögország különösen tele van görög és római emlékekkel^ a rómaiak nagy múltja továbbél még ma is Itáliában: egész Itália jelene önértékes folytatása múltjának, amelynek emlékei mintegy beleolvadnak a jelen valóságába.

Ruskin mondja Velencéről: „még előttünk áll hanyatlása végső szakában, mint kísértet a tenger homokján; oly gyenge, oly mozdulatlan, úgy kifosztva mindentől, csak szépségéből nem – hogy – amint bágyadt visszfényt nézzük a lagúnák tükrében, szinte kételkedünk: melyik a Város, melyik az Árnym?” (Geócze Sarolta fordítása.) Ilyesmi mondható egész Itália múltjáról és jelenéről: a szemlélőnek az a benyomása, mintha itt a múlt ténylegesen beleolvadna a jelen valóságába úgyannyira, hogy alig különböztethetni meg a *jelen valóságot a múlt árnyától*. Itt a sok műalkotás láttán valóban azt is elhiszi az ember, hogy igen sokan törekedtek a halhatatlanságra és sokan el is érték azt.

Kétségtelen, hogy az emberiség jelenlegi élete egységet alkot a jelenben, de bizonyos az is, hogy egységet alkot a múlttal is. Mi valamennyien ahhoz az emberiséghez tartozunk, a mi életünk annak az emberiségnek alkotó része, amely nemrégén önmaga marcangolásával, – klasszikusan kifejezve „bella matribus detestata” által, – végigküzdötte ugyan a véres világháborút, de a mi életünk egyszersmind folytatása annak a földön eddig lejátszódott emberi életnek, amelynek klasszikus földje ugyan Itália, de amely mindnyájunk múltjával és jelenével is kapcsolatos.

A történeti emberiség életében vagyunk valamennyien s ezt az életet is éljük valamennyien. Az emberiség történeti életét semmiesetre sem tekinthetjük csupán az egyes egyéni önös életek sommázatának. Egy régi hasonlat felhasználásával mondhatjuk: egyes egyéni önös cselekedetek és életek sommázatából oly kevésbé konstruálható meg az emberiség történeti élete, mint amily kevésbé lehetséges pontokból vonalakot, sikokat vagy éppen testeket összerakni. Ellenkezőleg a nemzetek s az emberiség életének szemlélete csak megerősít bennünket abban, hogy az az erő, az a kényszerűség, amely cselekvésre készíti az embereket, csak látszólag áll önös érdekek szolgálatában, valójában pedig a *nemzeteknek s az emberiségnek*, talán éppen *a mindenségnek*, sőt éppen *magának az Istennek célját* szolgálja.

Ha az emberiség életéről beszélünk, azt kell mondanunk, hogy az semmivel sem kevésbé titokzatos, mint magának a mindenségnek élete. S amint a végtelen mindenségben levő megszámlálhatatlan égitestekről nem hisszük el, hogy azok függetlenek volnának a többi égitestektől, úgy egyik népről sem hihetjük, – természetesen még kevésbé hihetnők ezt valamely egyes emberről, – hogy az az egész emberiség életéből teljesen s minden vonatkozásában kiszakíthatná magát. Ellenkezőleg azt hisszük, hogy minden népnek s természetesen minden egyes embernek élete is hozzátartozik ahhoz a folyamathoz, amit az emberiség történeti életének nevezünk.

Ha meg így áll a dolog, akkor sem a múlt, sem idegen népek nem idegenek nekünk. Akkor igenis otthonosnak kell éreznünk magunkat az emberiség életében és történetében. Benne vagyunk, benne élünk, általa vagyunk, általa élünk.

De nemcsak ennyi igaz, hanem ennél még sokkal több is. A mindenség életében sem szabad idegennek éreznünk magunkat. Talán betetőzzük a természetet, talán nem; lehetséges, hogy ilyen előkelő szerepet játszunk, de az is lehetséges, hogy túlozzuk szerepünket s jelentőségünket. Lehetséges, hogy az emberi létnek az a célja, hogy kultúrát produkáljon s azt gyarapítsa, – az is lehetséges, hogy ezt a magas és magasztos feladatot a természet az ember nélkül nem tudja megvalósítani s épp azért az emberben s az ember által: annale alkotásaiban éppen végső célját éri el a természet; – viszont az is lehetséges, hogy mindez csak káprázat, tévedés, aminek igazságához szó fér, – de bármint álljon is a dolog, az bizonyos, hogy lehetetlen az embert olyasminek tekintenünk, ami teljesen különböznék a mindenségtől s azzal semmi kapcsolatba sem lenne hozható. Benne vagyunk, benne élünk, általa vagyunk, általa élünk.

*

A világmindenségnek, – ez egészen bizonyos, – alkotó, és pedig előkelő alkotó része vagyunk. Az égitestek, a csillagos ég, a napfelkelte s a naplenyugta, a tenger háborgása s végtelensége, amely végtelenségen látszik nyugodni maga a végtelen ég is, – aztán a régmúlt idők alkotásai, amelyek mintegy kezességet vállalnak a halhatatlanságról, – mind lehetnek szép, fenséges, felemelő dolgok, de nem szabad arról sem megfélelkezünk, – hogy mi magunk, egyébként bármily közönséges és köznapi lények legyünk is, ezekhez a természet (s a történet) legfenségesebb dolgaihoz hasonlítva is, előkelő helyet foglalunk el a mindenségben. Mi látjuk a természetet; mi élvezzük annak szépségét, mi tudunk arról, hogy mi mindezt látjuk, mi *tudatos tükre vagyunk a mindenségnek*. De tudatos tükre vagyunk az

emberiség egész múltjának is. Ezenkívül mibennünk is nagy élet, harc és háború folyik; *érzünk, vágyódunk, gondolkozunk, akarunk, cselekszünk*; – lényünk legigazibb valójában cselekvésre lévén teremtve, előbb ösztönösen, majd mindinkább az ész uralma alatt cselekszünk s általában *kiéljük* magunkat. Biztosítjuk a megélhetésünket. Mint egyének és egyéniségek érvényesülni akarunk. Mint fajok fenntartóinak lényünk teljes kifejléséhez tartozik a legnemesebb értelemben vett – s nem minden jog nélkül éginek nevezett szerelmünk, ami megnemesíti a természetből egyébként is jól ismert hatalmas, mindent legyőző ösztönt. Ez a szerelem létesíti a legpoétikusabb poézist, amely mintegy aranyszálakkal átszövi, összefűzi és bearanyozza az egész mindenséget és magának foglal le mindeneket, ami csak szép és fenséges van és elképzelhető ezen a világon. Ezenkívül létesítjük az összes művészeteket s tudományokat, a filozófiát és mindenekfelett az erkölcsi életet, amelyről Kant óta biztonsággal tudjuk, hogy a világ összes dolgai közül kiemel és minden dolgok fölé helyez bennünket – és mindezt olyképen tesszük, mintha az egész mindenség mibennünk ébredne tudatra és öntudatra.

Talán így is van. Talán tényleg mibennünk ébred öntudatra a mindenség. Ha igaz ez, akkor a mindenséggel s annak összes dolgaival szembenállva önérzetesen fennköltnek kell éreznünk magunkat, mert *mi vagyunk a látható világ legelőkelőbb része*, az élő testben működő szellem vagyunk, aminél fenségesebbet a látható világ, semmi mesterség és semmi tudomány nem tud alkotni.

Ha tehát a világ legszebb táját mutatják is nekünk, ne feledkezzünk meg arról, hogy *minden tájnál előkelőbbek vagyunk mi, akik látjuk ezt a tájat s akik gyönyörködni tudunk a táj szépségében*, S minden nagy emberi alkotás láttán is meg kell gondolnunk, hogy mi is abból a szellemből való szellem vagyunk, akinek nagy alkotásai halhatatlanokká teszik az emberi nem kiváltságosait.

Az a szellem lakozik mibennünk is, amely huszonnégy

görög betű kombinációjával az Iliast és az Odyszeiát létesítette, az a szellem lakozik mibennünk emberekben, amely az emberi gondolkozás messze múltjában Platónnak az istenségig fellángoló filozófiáját megalkotta, az a szellem lakozik mibennünk emberekben valamennyiünkben, amely a szobrászat primitív eszközeivel Mózes hatalmas szobrát létrehozta. Mi emberek mindnyájan a mindenséghez tartozunk, sőt mint az egész emberi élet részesei, részesülünk az emberiség nagy feladataiban, dolgozunk a kultúra érdekében, amely, úgylátszik, felfedi az egész emberi életet, talán éppen az egész mindenségnek célját. Egyéni törekvéseink, amelyek első pillanatban kicsinyeseknek tűnnek fel, jobban szemügyre véve azokat, nemcsak a valahogyan való megélhetést biztosítják részünkre, de segítenek bennünket nagy célunk elérésében is: abban a legfőbb törekvésünkben, amiért valóban érdemes vállalni az élet minden szenvedését, sőt a halált is, *hogy leküzdjük a halált s az emberi szellem alkotásaival biztosítsuk az örökkévalóságot.*

De vajjon nem hamis beszéd-e ez?

Hát halhatatlan Platon, Homeros, Shakespeare! Ha a hírnév fennmaradása halhatatlanság, akkor igen is halhatatlanok. Pedig Platónnak eredeti nevét is csak kevesen tudják még a művelt emberek közül is, Homeros és Shakespeare kilétéről pedig nem szűnik meg a végtelen vitatkozás.

Mint egyének meghaltak, alkotásaik fennmaradtak. Ez igaz, de ez nem az egyéni halhatatlanság. Ez csak megtevesztő játék a szavakkal. E földön meg kell halni. Úgy mint Horatius oly megrendítően szépen mondja:

„Linquenda tellus et domus et placene
Uxor, neque harum quae colis arborum
Te praeter in visas eupreseos
Ulla brevem dominum sequetur.”

aztán másutt:

„Cum semel occideris et de te splendida Minos
Fecerit arbitria,
Non, Torquate, genus, non te facundia, non te

Restituet pietae⁵
 „Hát el kell egyszer hagyni házad,
 Dús földed, drága hitvesed,
 S fáid közül csupán a gyászznak
 Bús cyprus-ága megy veled.”

aztán másutt:

„Ha meghaltál s Minos fejdre
 Kimondta az ítéletet,
 Neved, erényid, szellemed se
 Adhatják vissza életed.”

(Ifj. Szász Béla fordítása.)

Ha meg így igaz ez, ahogyan tudjuk, hogy igaz, akkor tudatunk, amely az egész látható világnak oly nagy fényt kölcsönzött, fájdalunk s bánatunk legfőbb forrásává lesz. Mert a halálnak biztos tudatával élvén le életünket, egész életünket amolyan haláltáncnak kell tartanunk, amely minden törekvésünk semmis voltát tünteti fel s amely már-már mindeneket kész hiábavalóságnak feltüntetni.

Az elkerülhetetlen halállal szemben miben találhatnánk vigaszt! Talán a természet utolérhetetlen fenséges szépségében? Avagy az emberi élet nagy és nemes örömeiben, amelyek között az alkotási vágyat s a megismerést igen előkelő hely illeti meg! Vagy talán gyermekeinkben s az emberi szellem maradandó alkotásaiban! De hiszen a megválás mindezekről csak még fájdalmasabbá teszi mind az életet, mind a halált.

Ezen a ponton jön segítségül a hit, amely a sötétségből felemeli az embert a világosságba s az emberi létre fényt és meleget áraszt, mint a nap, mely éltet ad és fenn is tartja azt. Az örökkévalóság útján haladunk az istenség felé.

Taorminában, *a világ egyik legszebb táján*, a görög színház romjain, az ión-tengert s a ködbe burkolt Etnát nézve, *elmerengtem az emberi életen s az életről átsiklottak gondolataim a halálra*, ahol azonban nem akarunk, mert nem merünk megállapodni.

SCHOPENHAUER SÍRJÁNÁL.

HOSSZÚ órákat, egy egész nappal és egy egész éjjel gyorsvonaton utazva, ólmos esőben, igen kedves kíséretben, megérkeztem a Majna melletti Frankfurtba. Amint csak tehetjük, első dolgunk volt fölkeresni Schopenhauer Artúr sírját. Az estére hajló délután szürkületében velőkgig hatoló nedves, komor időben pár percet Schopenhauer sírjánál töltött a társaság, melynek tagjai nélkülüm valószínűleg sohasem mentek volna el a Schopenhauer sírhöz, de akik mégis valamennyien nagy készséggel jöttek a sírhoz s bizonyára éltük végéig emlékezni fognak arra a pár percre, amit a nagy gondolkozó sírjánál töltöttek.

Schopenhauer annyira beékelte magát a modern ember gondolkozásába s annyira át és át van itatva a modern ember szellemi élete schopenhaueri gondolatokkal, – bárha ezt talán nem tudja is mindenki, – hogy Schopenhauert semmiesetre sem tekinthetjük csupán amolyan az élet dolgaitól messze távolságban levő filozófusnak, akinek tanítása csak a tudósokat s a filozófia történetíróit érdekelné. A modern ember egész szellemi életére rendkívüli hatással volt Schopenhauer, Nélküle valószínűleg sokkal szegényebb, tartalmatlanabb lenne egész kultúránk.

A. kis emberekről, akik Schopenhauer hatása alatt állanak s akiknek száma sok légió, s akik közül igen sokan igen kiváló alkottak az emberi szellem legkülönbözőbb területein, mostan szólni nem akarok. Csupán két szellemóriásra akarok rámutatni, akiket legteljesebb mértékben Schopenhauer ihletett meg, s akik enélkül az inspiráció nélkül semmiesetre sem lehettek volna azzá a kultúrhatalommá, amivé tényleg lettek: Wagner Richárdról és Nietzsche Frigyesről van szó.

Wagner Eichard művészete Schopenhauer nélkül bizonyára nem lett volna azzá, amilyenek ma ismerjük; talán egyáltalán nem is lett volna wagneri, Nietzsche Frigyes csodálatos költészete is aligha olyan lenne, mint amilyenek ismerjük. Hogy pedig mit jelent a Schopenhauer hatása alatt álló Wagner Eichard a művészetben, azt mindenki tudja, aki csak azt tudja, hogy mit jelent Wagner művészete az emberi kultúrában. – És mit szólunk Nietzsche Frigyesről, aki a modern embert a dionizoszi mámorral elbódította s egyben felrázta tespedtségéből és Zarathusztra beszédeit oly hangos szóval hirdette, hogy azokat nemcsak meghallották siket fülek is, de meg is remegtette velük az emberi lelkeket, az emberi szellem megnyilatkozásának minden területén forrongást idézván elő~

Nemrégén azt olvastam, hogy Schopenhauer az összes emberek közül a legtovább jutott az Absolutumhoz vezető úton. Nem kérdéses és már úgy körülbelül mindenki szemében nyilvánvaló, hogy Schopenhauer egyike az emberi nem azon kiváltságos legkülönb képviselőinek, akik nemcsak a legnagyobb komolysággal és olthatatlan szomjtól hajtva, de a legnagyobb tehetséggel és ennek megfelelő rendkívül nagy eredménnyel is törekedtek az igazságra. Kétségtelen, hogy Schopenhauer Artúr egyike a legnagyobb erkölcsi és értelmi egyéniségeknek az emberiség történetében. Bizony-bizony nem túlzás az a gyakran hangoztatott állítás, hogy Platon és Schopenhauer a filozófiának két legnagyobb prózairója s bizonyos az is, hogy Schopenhauer méltán helyet foglalhat – és ott egészen előkelő hely illeti meg – az emberi nem legnagyobb gondolkozói között.

Az igazságot áhító olthatatlan vágy alig nyilvánult meg emberben nagyobb erővel és nagyobb eredménnyel, mint Schopenhauerben. Filozófus lett, mert filozófusnak született.

Ez azt jelenti, hogy ha a természettől megkérdeznők: milyenek kell lenni a filozófusnak, a természet azt felelhetné: olyannak, mint amilyen Schopenhauer volt, akiben hatalmas gondolkozási erő párosult „az igazság bátorságával”. Ha igaza van Platónnak és Aristotelesnek, hogy az el-

csodálkozás a filozófia kezdete, úgy bizonyára rendkívüli módon jelentkezett ez az elcsodálkozás, a szellemnek nyugalmat kereső nyugtalansága, annál a gondolkozónál, aki kifejezetten egész életét a lét rejtélyeinek megfejtésére szentelte. – Windelband Vilmos olyasmit mond, hogy az emberi lélek nagy megrázkódtatásai, habár rövid időre is, de alkalmilag minden emberből filozófust csinálhatnak. A tudat e megrázkódtatása, a lélek nyugtalansága, egészen bizonyosan állandó volt Schopenhauernél, egész élete voltaképpen állandó filozofálás, az igazság keresése volt. Ő valóban nem volt alkalmi filozófus. Életével, amely teljes egészében kimerült filozófiai működésében, valóban megvalósította, mert életté tette, kedvenc mottóját: *vitám impendere vero*.

Talán azt kérdezhetné valaki tőlem: hát olyan nagy dolog-e ez? Hát nem találni nemcsak a világhistóriában, de még a mi szűkebb ismeretségi köreinkben is olyanokat, akik egész életükben minden erőikkel egy célnak szolgálatában állanak! Ismerünk üzletembereket, akiknek egész élete valamely üzleti cél érdekében folyik le. Ismerünk államférfiakat, akik hosszú életükön keresztül önzetlenül szolgálják az államügyeket. Ismerünk tudósokat, akik rendkívüli szorgalommal és majdnem emberfeletti kitartással valamely speciális kérdés megoldására szentelik egész munkás életüket. Úgy gondolhatná az ember, hogy talán ezek közé, talán leginkább a tudósok közé, lehetne sorozni az igazi, a nem alkalmi filozófust is. Ezt mindenesetre meg lehet tenni a filozófia legtöbb tudósai-val, de semmiesetre sem lehet megtenni, – mert ezek az említett csoportok egyikébe sem sorozhatók be, – az igazi nagy filozófusokkal, akik között, ha az ő benne megnyilatkozott filozófiai génuszt vesszük tekintetbe, a kisszámú legnagyobbak közé tartozik Schopenhauer.

A filozófus, az igazi filozófus, valóban alig talál magához méltó társat a többi emberek között. A gondolkozásnak oly magasságában él, amely magasságnak levegőjét a közönséges emberek el sem bírják. Tudatosan, avagy kevésbé tudatosan, önérzetesen, avagy kevésbé önérzetesen minden igazi filozófus, úgy mint a görög felfogás is tette, magát a gondolkozást, a filozofálást tartja a legelőkelőbb tevékenységnek, amely tevékenységet – Aristoteles szerint – maga az Isten is állandóan

gyakorolja. Ennek a felfogásnak alapján megértjük anélkül, hogy túlzásnak tartanók, Cicerónak sokszor idézett dicsérő magasztalását a gondolkozás művészetéről: *ars omnium artium maxima*.

Ha azt mondjuk, hogy az ő benne megnyilatkozott filozófiai géniusz szempontjából, Schopenhauer a legelső és legkülönb filozófusok közé tartozik, ezzel azt és semmivel sem többet, de kevesebbet sem akarunk mondani, hogy Schopenhauer igazi nagy filozófus volt a szónak legtökéletesebb értelmében, azaz abban az értelemben is, hogy az emberi nem legelőkelőbb szellemei között is, akiket a filozófia szelleme megihletett, előkelő hely illeti meg őt.

Filozófusnak lenini nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy az emberi szellem önmagára ébredésében csodálatosnak találja az egész rajta kívül levő mindenséget s további eszmélkedése folytán csodálatosnak találja az egész ő benne levő mindenséget is. A minden oldalról feléje meredő csodákat és rejtélyeket olthatatlan belső vágytól hajtva meg is akarja fejteni a filozófus. Talán nem is akar egyebet az igazi filozófus ezen a világon; mintha a világ igazában semmi érdekléssel sem fűzné magához. Csupán objektív szem akar lenni, csupán a lét rejtélyeit akarja megérteni és megoldani, hogy azután a csodálatos rejtélyek között eligazodjék és megtalálja a helyes élet és helyes cselekvés szabályait. Csupán ez és csupán ennyi érdeklé

öt ebből a világból. Jól tudjuk, hogy ez a *csupán* legtöbbet s a legnagyobb emberi vállalkozást jelenti.

Nem kérdéses, hogy minden filozófus nagy kérdésfeltevő, mert ő benne tudatossá válnak a lét kérdései, de ennél több: minden filozófus egyben rejtélymegfejtő is. Filozófusnak lenni nem jelent kevesebbet, mint a makrokozmoszt tudatosan visszatzükörözní a mikrokozmosz értelmi síkjában. Ezt tette Schopenhauer egy hosszú életem keresztül. Csodálatosan szép és előkelő, bizony-bizony az emberiség legelőkelőbbjeihez méltó élet és valóban az emberi nem legelőkelőbbjeinek élete az az élet, amely az igazság után való sóvárgás tüzetől hevítve nemcsak meglátja a lét nagy, nyugtot nem hagyó misztériumát és rejtélyeit, de ennek a nagy misztériumnak, ezeknek a nagy rejtélyeknek a megoldására is vállalkozik, egy hosszú életem keresztül, az emberi szellem kiváltságos erőinek a végsőkéig való megfeszítésével. Ez az életmunka oly magasságba emeli az embert, hogy úgy látszik, ebben a magasságban már semmi kapcsolatot sem tart fenn a fizikai valósággal, hanem beleolvad és belevész teljes tökéletesen abba a szellembe, amely minden dolgok legfelsőbb lényege s aminek az emberi szellem a maga legmagasabb megnyilatkozási fokán is csak amolyan töredékes tüneménye bár, de azért mégis egész ismert világunknak legelőkelőbb s legértékesebb része is. Értelmem szerint is és betű szerint is találóan jellemzi Schopenhauert, az igazságon kívül minden más tekintettől független gondolkozót, Nietzsche a következő sokat mondó két sorral:

„Seht ihn nur an –
Niemandem war er unterthan.“

*

Schopenhauer, a filozófus, az igazi filozófus, akinél igazibb, egész életét inkább a filozófiának, a világ rejtélyei megoldásának: szentelő gondolkozó talán nem is élt ezen a világon, az európai gondolkozásban igen előkelő és jelentőségteljes helyet foglal el, mert magában egyesítette nagy tudatossággal a világ külsejére és belsejére vonatkozó megérezéseket, meglátásokat és ismereteket. *Képzet* a világ kívülről tekintve, de nemcsak ennyi. A világ maga, lényege nem lehet csak képzet,

hanem valami olyan valóságnak kell lennie, ami nem függ a megismerő alanytól, hanem ami attól teljesen független, ugyan, de azért mégis azzal egyazon lényegű.

Schopenhauer, mint majdnem minden igazi filozófus, *metafizikus is*. Mert arra kíváncsi s épp azért arra a kérdésre is meg akar felelni, hogy mi a világ lényege, amivel aztán szörösen összefügg az attól elválaszthatatlan az a másik, minket még inkább, még közvetlenebbül érintő és érdeklő kérdés, hogy mi az én lényegem?

Schopenhauer mint szintén majdnem minden igazi filozófus, *egyben költő is*. Mert költőnek kell lenni az igazi nagy koncepciójú filozófusnak. Lange F. A. mondta talán elsők ki azt a nagy igazságot, amit mindenki első hallásra is megért, hogy a világ, a valóság, nekünk csak töredékekben van adva, amiket az ember „fogalmi költészetével” kiegészít és egységre foglal. Ahhoz, hogy a mindenség lényegéig behatolhasson az emberi gondolkodás, bizony költői intuicióra is van szükség.

Költői gondolat az a schopenhaueri gondolat is, – de bizony-bizony *nem* olyan költői gondolat, ami nélkülözné az igazságot, – bogy az én belső lényegem s a mindenség belső lényege egy és ugyanaz a valóság s hogy amit magamban találok, lényem legbékéjébe behatolván, az olyasvalami, amit a rajtam kívül levőnek tartott világban is fel kell tételeznem. *Én és a világ, a belső, a legbelsőbb lényeket tekintve, egy vagyok; egy és egységes valóság vagyok, amely valóságot Schopenhauer, – egyezően a buddhistákkal, – akaratnak tart.* Az akarat a lét szomja, a létnek legbelsőbb lényege és fenntartója is. S épp úgy amint a buddhisták képzelik, Schopenhauer is azt hiszi, hogy ez az akarat, ez a vak akarat, amely egyben céltalan is és szenvedésről-szenvedésre bolyongó akarat, az intellektus révén látóvá válhatik, – és ennek folytán a lét akarásától elfordulhat és átfordulhat a nemlétebe – a nirvánába.

Az állatvilágban – s még inkább látni ezt az ember világában: – a létet, az egyénnek s a fajnak létét, két nagy, mindent lenyűgöző szükségérzet, két valóban világokat fenntartó erő: az éhség és a szerelem tartja fenn. A világ lényege az emberben objektíválódik legtökéletesebben; ő benne árulja is el ön-

magát leginkább megérthetően s az emberi értelemben meg is találja a *megváltás* eszközét, ami aztán az akaratnak, a lényeknek mortifikációjára, s ezáltal a minden ismert léttől való megváltásra, a nirvánába vezethet.

Egészem különös pantheisztikus felfogásba torkollik Schopenhauer filozófiája, amely a művészetekkel s köztük a metafizikai művészettel, a zenével (amely közvetlenül magát a világmindenség lényegét fejezi ki: eltérően a többi művészetektől, amelyek *ezt* csak a platonikus eszmék közvetítésével képesek megtenni), párhuzamosan fejezi ki a világ lényegét s amely a más fájdalmát átérző s a minden élőlényel szemben részvétet érző szentekben a világ lényegét gyakorlatilag is megoldja. Ami azt jelenti, hogy a szentek maguk is eljutnak és másokat is eljuttathatnak, talán az egész világprocesszust is átvezethetik a nirvánába.

Ismétlem: egészen különös, mert szójátékkal azt is mondhatnók: atheisztikus pantheisztikus felfogásba torkollik a Schopenhauer filozófiája, amelyre éppen művészeti és költői alkatelemeinél fogva talán sokkal inkább, mint a filozófia történetéből ismert többi pantheisztikus rendszerekre, szó szerint találók Alexander Bernátnak a pantheizmust jellemző szavai: „Minden idők pantheizmusa veszedelmes szirtekhez közeledik, ha a maga fő-elvét a természetmagyarázat pozitív fő-elvévé akarja tenni. *Az istenített világ óriási „méretei fölgyújtják a képzeletet és mámorba ejtik a lelket.*” Bizonyos az, hogy a Schopenhauer tanítása felgyújtotta a képzeletet és mámorba ejtette a lelkeket. Éppen ez által vált olyan nagyjelentőségű kultúrtényezővé, amilyennél nagyobb, alig tud felmutatni az emberiség kultúrájának története.

Világbölcseiség és életbölcseiség van a frankfurti remete tanításában, olyan mértékben és olyan harmóniában, amilyen mértékben és amilyen harmóniában alig találhatjuk ezt meg a Kelet és a Nyugat, az ókor és az újkor gondolkozásában.

A jelenségek nyugtalan játéka, aminek a világot, mint képzetet látjuk, megnyugszik az akaratnak a nirvana felé tartó útjában, amely úton a filozófia a világ lényegének helyes megismerését adja, a művészetek pedig zavartalan s a világban egyébként alig található tiszta örömet nyújtanak és a szent-

ségig hatványozható erkölcsi élet, az egyetemes részvét útján, megválthat bennünket a lét szenvedéseitől s minden dolgokat átfordíthat a nirvánába. – Az élet haláltánca belevész a nirvánába.

Az élet haláltancát jól ismerjük. Mi jobban, mint az előtünk élt generációk. S mivel olyan rettenetes nagy megrázkódtatáson mentünk keresztül, amely megrázkódtatás minden kulturális értékeinket s az élet helyes leélését biztosító intézményeinket is alapjukban megingatta, szellem-erkölcsi világunk rettenetes megrázkódtatása megint megértette velünk a filozófia nagy, örök, talán soha meg nem oldható kérdéseit. Mi a világ lényege! Minő értékek vannak ebben a világban? Mit kell tennem, hogy helyesen éljem le életemet!

Miért és mi célból vagyok ezen a világon! Honnan hova tartunk! Honnan hová tart maga a világprocesszus is, amibe mi magunk is beletartozunk valami úton-módon, mert lehetetlen, hogy mi kívül legyünk a világ létén és a világ lényegén! Aztán kérdéseinket tovább kérdezvén, aggodalmasan marcangoljuk önmagunkat: mi az emberi szellemi Honnan van ez! Rész-e ez a világszellemnek, része-e talán magának az istenségnek és halhatatlan-e! avagy csak alkotásaiban éli túl hordozóit, akik ma már vagy a halottak rémes birodalmában porladoznak, vagy pedig életben vannak ugyan még s túlhevített agyveleikkel talán éppen láz-álmukban megálmodni vélik a világ lényegét, a világprocesszus útját – s benne az ember legbensőbb magvát, amely belső magva elárulja a világnak és a létnek, a fizikai világnak és az erkölcsi világnak titkait!!!

Schopenhauer sirjánál az az érzés vett rajtam erőt, úgy hiszem, kis társaságunk minden egyes tagján az az érzés vett erőt, hogy a külvilág s magunk világának rejtélyei erőteljesen zörgetnek tudatunkon, feleletet várva olyan kérdésekre, amelyekre emberi nyelven talán lehetetlen is megfelelni, amely kérdéseket azonban mégis minél tudatosabbak és öntudatosabbak vagyunk, annál kevésbé utasíthatunk el magunktól. A filozófia problémái, a nagy világ és magunk világának rejtélyei okvetlenül megoldást követelnek, bárha megoldásuk

meghaladná is emberi erőinket, olyanszerűen mint az élet feladatai, amelyeket ha nem volna is erőnk hozzá, mégis teljesítenünk kell.

Az ismert görög legenda szerint a szaiszi kép fátyolát, amely az Igazság istennőjének képét takarta, nem volt szabad fellebbentem. A tilalom megszegője – meglátta volna az Igazságot. A mindenáron, még a tilalom megszegése árán is az igazságot megismerni akaró görög ifjú fellebbentette a fátylat, megtekintette az igazságot, aminek következtében elfelejtett mosolyogni, örökre vége lett életvidámságának s nagy bánata korai sirba vitte. A mondabeli görög ifjú vágya él bennünk: lényünk minden nyugtalanságával s mindazzal a vággyal, amit lényünk csak kifejezni képes, bármilyen következményekkel járjon is a szaiszi kép megpillantása, vágyódva vágyódunk, semmi akadályoktól vissza nem rettenve, az igazság megpillantására.

PÁRIZS! PÁRIZS!

AMIKOR az első latin szót megtanuljuk, eljegyezzük magunkat Rómával s tanulmányaink ifjúkorunkban csak úgy, mint későbbi éveinkben is állandóan szorosabbra és mindig szorosabbra hozzáfűzik egész szellemi valónkat Rómához, ahol az emberi kultúra a legrégebb időkben otthonra talált, olyan otthonra, mely állandó és mindenféle gazdagságokkal megrakott hajlékál szolgált azóta minden későbbi idők kultúrájának is. Igazában valami nagyon messzire és tartósan egyáltalában nem távozhatunk el Rómától mindaddig amíg tanulmányaink hatása eleven bennünk és gondolkozásunkban, ami azoknál, akik csak belekóstoltak is a klasszikus tanulmányokba, rendszerint az egész életen keresztül tartani szokott. Tanulmányaink erős honvágyat keltenek bennünk Kóma iránt. De tanulmányaink semmi esetre sem teszik szellemi életünk egészét s talán lényegét sem. Tanulmányaink talán megindítói, külső okai szellemi életünknek, de semmi esetre sem maga a mi egész és tőzsgyökeres szellemi életünk, amely lényünk legmélyebb valójában gyökerezik s amely semmiféle korlátokat sem ismerve, hatalmas, végét nem is látható önkifejlésre tör.

Amint megragadja az ember a szellemiséget, hamar ott-hon érzi is magát benne, mert hiszen saját lényének magvát is szelleminék ismeri meg. Ha meg egyszer idáig eljutott az ember, akkor hamar eljut oda is, hogy saját fejlődését, önmagának természetes kifejlését is a szellem fejlődésének tekintse. Szellemi életet élő lényünk valójában nem oda vágyik, nhonnan tanulmányainkat merítettük, hanem oda, ahol most is lüktető eleven szellemi élet van. Ilyen gondolatok közepett érkeztem meg Párizsba, azt hívén, hogy Rómában a múlt emlékei mintegy elnyomják a jelen szellemi életét; Párizsban pedig a jelenkor élete fogad minket a jelen életének

minden üdeségével, elevenségével, néha éppen bódító erejével.

Csodálatosan jólesően hangzik mindenkinek ez a szó: Párizs. Majdnem varázslatos hatással bír a pusztán szó is” férfiakra és nőkre egyaránt: Párizs... Olyan hatással van Párizs minden emberre, mintha tényleg a világ elegáns fővárosáról lenne szó. Nemes és nemtelen vágyak vonzzák, hívják, űzik az embereket Párizsba. Mintha Párizs volna az a hely, ahol igazában, minden tekintetben s minden irányban teljes tökéletességgel kiélhetné magát az ember és nagy lehetőségei nyilván meg Párizsban. Ezt sejtik, ezt hiszik, bár egészen tudat és öntudat nélkül, az emberek: ezért vágyódnak oly nagy vágyakozással Párizsba s ezért nevezhetni igazán joggal Párizst a vágyak városának, mert ezt a várost megostromolják a minden világtájáról itt megtorlódó nagy emberi vágyak. Ily szemmel nézve Párizsra, megértjük Ady Endre szavait:

„Megállok lihegve: Párizs, Párizs.
Ember-sűrűs gigászi vadon.
Pandúr hada a szájas Dunának
Vághat utánam:
Vár a Szajna s elrejt a Bakony.”

Mielőtt látta volna az ember Párizst, azt hiszi, hogy Párizsban nem lehet csalódnai. Ha ott él az ember, nem is gondol erre. Ha elhagyta az ember Párizst, vissza-visszavágyik oda. Párizs már-már olyan nagy értéknek tetszik, amit igen nehéz nélkülözni. Nagy értéknek tűnik fel Párizs annak az embernek képzetében, aki még nem ismeri, de aki ismeri, csodálatosképen az sem veszít illúziójából, habár természetesen a képzelet ez esetben is, mint minden más esetben is, a valóság korrekciójára szorul.

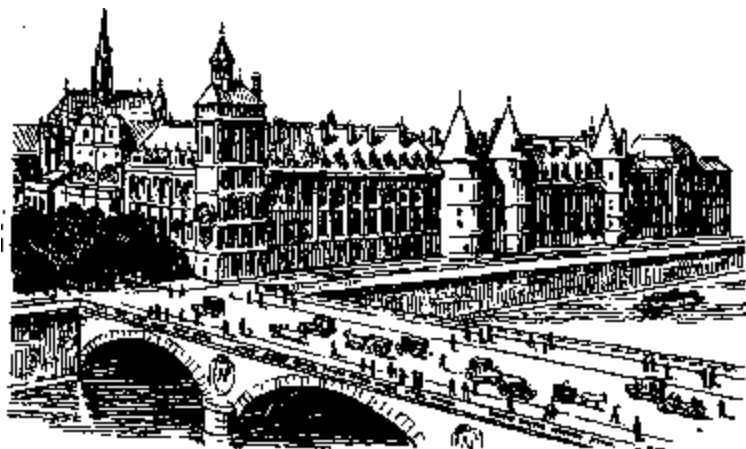
Valahogy úgy képzeljük, hogy a szellem szabad kifejlésének és szomjúzásának nagy szabadságát jelenti Párizs. Minden szertelenség, minden szabadosság, minden fékevesztettség eléggé érthető nyelven ezt mondják nekünk. Párizsban ezt mondja nekünk minden csak itt található szertelenség, szabadosság és fékevesztettség, de ezt mondja nekünk minden vágy bárhol is legyünk s bármily távolságban legyünk egyébként Párizstól. Ezért bizonyos tekintetben s

bizonyos szempontból, ha talán csakis a képzelet jogán, Párizst az emberi élet és különösen a szellemi élet által a vágyak erejével és hatalmával megtett gócpontnak is tekinthetjük, kell tekintenünk, ha egyébert nem is, azért, mert tényleg sokan ennek tekintik is.

Mintha felnőtt emberek gyermeki képzeletének játéka lenne Párizs. Olyannak képzeljük el – s amikor szemtől-szemben állunk vele, tényleg olyannak látjuk is, mint amilyennek elképzeltük: felnőtt emberek gyermeki képzeletének játéka Párizs a valóságban is, – és az marad mindaddig, míg az emberi vágyak minden világtájáról tolongva ide rohannak – s míg az emberek ide érve, meghatottan azt hiszik, célhoz értek s lihegve ismétlik: Párizs! Párizs!

Hogy mily rendkívüli nagy vonzóereje van Párizsnak,, azt igazán senkinek sem kell külön megmagyarázni. Az az érzésünk, hogy önfeledten, saját maga szellemének élvezetében élni Párizsban. Rousseau „Contrat social” című, az emberiség történetében oly rendkívüli, bizony-bizony rendkívül véres jelentőségű műve ezekkel a forradalmat mintegy bevezető szavakkal kezdődik: „Az ember szabadnak születik s mégis mindenütt békóba verve találjuk”. A mai Párizs azt a meggyőződést kelti bennünk, hogy itt alig látni békókat az embereken. Inkább mindenütt a szabadság diadalainak jelvényeivel találkozunk. A külső keret olyan itt, amilyenél megfelelőbbet a szellem alig is kívánhat magának. Az idegen mint a vágyak beteljesedésének helyére tekint Párizsra. Ebben a felfogásban is van valami igazság. Mert az ember lényének kifejtésére Párizsnál megfelelőbb keretet, s a Párizs nyújtotta feltételeknél megfelelőbbet alig találhatni. Honnan van ez? Mi ennek a magyarázata? Talán az, hogy Párizsban Rousseau és Voltaire nemzete lakik s hogy Párizs hajlékot ad minden tudománynak és minden művészetnek ? Mindenesetre mind ennek nagy része van abban, hogy az emberi szellem otthonosnak találja magát Párizsban. Lehet, hogy tévedünk, de nekünk az az érzésünk, hogy Párizs különösképen megbecsüli az emberi szellem minden értékeit.

Mondom – lehet – hogy tévedünk, de ez az érzésünk s úgy hisszük, ezt egyik városról sem mondhatjuk el annyira joggal, mint éppen Párizsról.

Valahogyan az egész világban idegennek érezzük magunkat. Idegenek nekünk a világnak minden dolgai, amiknél csakis az emberek lehetnek még idegenebbek nekünk. Ebből az idegen világból, ahol csupa idegenek – és pedig hozzánk lényegben idegenek környeznek bennünket, elvagyódunk valahova, ahol otthon érezzük magunkat, amiről remélhetjük, hogy otthon érezhetjük magunkat. Abban a világban, amelyben állandóan élünk, amelyben a lét és megélhetés kényszerúsége cselekvésre és az élet leélésére kényszerít bennünket s amely világban mindezek ellenére idegennek érezzük magunkat, sok időnk és sok alkalmunk van arra, hogy önmagunkkal foglalkozunk s önmagunkkal majdnem szünet nélkül társalogva, mihamar rájövünk és megértjük, de meg is érezzük azt a nagy igazságot, amit egészen felületesen – igazi megértés és megérvés nélkül majdnem mindenki tud is, – hogy igazi lényünk szellemi – s hogy lényünk az idegenek világából voltaképen hazavagyódik, amikor a szellem világába vágyik.

Mihelyt egy kissé öntudatosabban kezd élni az ember, helyesebben: mihelyt öntudatán elcsodálkozik az ember és szembehelyezi magát a külvilággal, rögtön megérti és átérzi azt is, hogy idegen ebben a világban. És csodálatos dolog, de úgy van: minél inkább megérti a külvilágot és önmagát, a

világnak tudatra és öntudatra ébredt legnagyobb csodáját, annál inkább idegennek érzi az ember magát ezen a világon, mert annál inkább megérti és egész lényével át is érzi, hogy voltaképen nem a fizikai világ, hanem a szellemvilág az ő igazi otthona, ahová soha el nem múló vágygal örökké vágyakozik is.

Hol van ez a szellemvilág! Hol van ez a minden vágyat áttüzesítő birodalom! Vannak-e ott is hegyek és völgyek! Ott is szorgoskodnak-e az emberek és végső belátás és megértés után ott is röghöz kötöttek-e az emberek! Van-e egyáltalában ilyen ország a földön, avagy csakis a képzelet birodalmában lehetséges az a szellemvilág, ahová állandóan vágyakozunk s amit sohasem érhetünk el és ahol a vágyak örökké élnek, mert sohasem teljesednek be!

Ez a vágyak világa. Határtalan nagy birodalom ez. Erős várak benne a vágyak s a remények; erős várak benne a nagy vágyak, a nemes ideálok, amelyek értelmet és célt adnak az egész világnak s amelyek az értelmét és a célját teszik az emberi életnek is és pedig nemcsak az ember fizikai életének, hanem az erkölcsi és szellemi életének is; értelmét és célját teszik nemcsak az egyéni emberi életnek, hanem az emberiség történeti életének is. Ide valóban szabadság kell, olyan szabadság, mint amilyen általában a szellem lényege. Meg is van ez a szabadság a szellem birodalmában, amely birodalomban a vágyak, talán éppen a legnemesebb vágyak uralkodnak, de amely birodalom, ha talán bele is nyúlik való világunkba s ha talán a mi világunk ebből a képzelt ideális világból nyeri is irányító elveit, azért mégis nagyon-nagyon különbözik a mi való világunktól. Mert ez a világ nagyban és egészben mégis csak a képzelet birodalma és világa. Ezt a világot ismerjük, ezt a világot nagyon is jól ismerjük, hiszen ez a jómindnyájunk képzelt világa.

*

De talán a valóság is megbír ilyen vagy ehhez hasonló világot! Hátha ez a képzelt világ, már annyira-amennyire ez egyáltalában lehetséges, már meg is valósult e földön, vagy

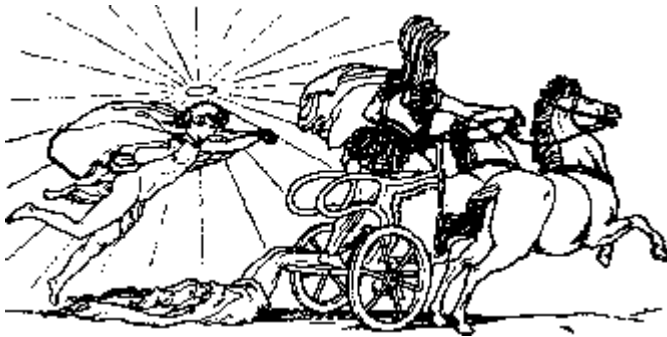
legalább is: megvalósulófélben van s ez a világ nem is elérhetetlen sem neked, sem nekem, egyáltalában: egyikünknek sem, már-már azt hisszük, itt minden vágy beteljesül, itt legalább is minden vágy beteljesülhet. Mindezeknek láttán már-már arra a túlzó kérdezősködésre is elragadtatjuk magunkat: az emberi erők teljes kibontakozása és a szertelenségbe vesző kifejtése, sok esetben éppen kitombolása, miért ne volna lehetséges ott, annak a nagy, hatalmas és rendkívüli szellemi életet élő népnek körében s annak a nagy, hatalmas és rendkívüli szellemi életet élő nemzetnek fővárosában, amelynek irodalmában, az emberiségnek talán legpompásabb és művészileg talán legszebb irodalmában, Aphrodite uranea és Aphrodite pandemos szerelemtől és kéjtől ittasan tobzódik; ahol a hatalomszomj és a dicsőségvágy oly világhódítót produkált, akinek méltó társát csakis az ókori Makedoniai Sándorban találhatjuk meg, és amely nemzet, hogy valami eddig még a világon nem lévőt produkáljon, merő kedvtelésből létesítette a világ legmagasabb alkotását, amelynek párját szintén csakis az ókorban, a mythosok kódéba vesző időkben, az égisz érő torony tervezetében találjuk meg.

Bizonyos az, hogy itten Párizsban az az érzése az embernek, hogy az emberi szellem kedvét leli önmagának zavartalan kifejlésében s abban, hogy olyan produkciókat létesítsen, amiken maga is elcsodálkozik. Bizony-bizony az egész francia nemzet története ilyen, de ilyen a hatalom és dicsőség sűrített korszaka, Napóleonnak az emberi történetben páratlanul álló diadalútja, dicsősége és bukása is. Mindez olyan, mintha álomszerű lenne, mert a megszokottból és a közönségesből éppen semmi sincs benne. Ilyennek tekintjük Párizst magát is, amiben a megszokottból és közönségesből nincs semmi sem és ezért hajlunk meg a francia szellem előtt is, mert a közönségesből semmi sincs benne.

Lehet, hogy nincs mindenben igazuk azoknak, akik Párizst a szellem és a világosság városának tekintik; lehet, sőt egészen bizonyos, hogy nemcsak Párizs a szellem és a világosság városa, de egészen bizonyos az, hogy Párizs is az, és épp ezért igen is megérthető a szellemi életet élő embereknek is nagy, hatalmas vágyakozása Párizs után. Akármilyen szemmel nézzük Párizst, azt mindenesetre olyannak látjuk,

akár a múltját, akár a jelenét, akár külsejét, akár a külső mögé meghúzódó szellemét nézzük; akár komolyságában, akár léhaságában figyeljük meg Párizst, mindenképen és mindenkoron olyannak látjuk Párizst, amely felé vággyal és és pedig lényünket át- meg átható, örömet keltő vággyal fordul tekintetünk.

Hegel szerint a szellem birodalma a szabadság birodalma. Úgy látszik, mintha ez a szabadság birodalma a földön eddig leginkább itt valósult volna meg: éppen Franciaországban s ennek fővárosában, Párizsban, ahol a szellem lényét oly mértékben fejthette ki, mint talán sehol eddig sem az ókorban, sem az újkorban, sem keleten, sem nyugaton. A szabadság, ami a szellem kifejtése elé tornyosuló minden akadályt elhárít, ez a rendkívüli nagy vonzóerő, ami minden szellemet magával vonz, a világosság, a szabadság, a szellem városába.

GONDOLATRAPSZÓDIA.

– *Útijegyzetek Londonból és Párizsból.* –

„Partout out, sans cesse altéré
De la soif d'un monde ignoré,
J'ai suivi l'ombre de mes songes;
Partout où, sans avoir vécu,
J'ai revu ce que j'avais vu,
La face humaine et ses mensonges;

Partout où, le long des chemins,
J'ai posé mon front dans mes mains
Et sangloté comme une femme;
Partout où j'ai, comme un mouton
Qui laisse sa laine au buisson,
Senti se dénuer mon âme;

Partout où j'ai voulu dormir
Partout où j'ai voulu mourir.
Partout où j'ai touché la terre,
Sur ma route est venu B'asseoir
Un malheureux vêtu de noir,
Qui me ressemblait comme un frère.”

(*Musset: „La Nuit de Décembre.”*)

Mindenütt, hol szomjam égett
Ismeretlen világ végett,
És követtem álmaim árnyát,
Ahol nem is élve jártam
S újra láttam, mit már láttam:
Az ember arcát s csaltságát.

Mindenütt, hol zord utakon
Kezemre hajtva homlokom,
Gyöngé nőként zokogva vérzém,
Mindenütt, hol mint egy bárány,
Gyapjával tövis közt járván
A lelkemet kifosztva érzem.

Hol aludni óhajtoztam,
Hol meghalni vágyakoztam,
Ahol a földön egyet léptem:
Hozzám szegődött untalan
Egy gyászruhás boldogtalan,
Mintha testvérem volna éppen . .

(*Lévay József fordítása.*)

Macaulay úgy képzei, hogy amikor majd a mai London helyén csak pusztaság és romok lesznek, „egy nagy pusztaság közepette a londoni hid egyik tört ívezetén valami új-seelandi utazó fog helyet foglalni, hogy a Szent Pál székesegyház romjait vázolja”.

Hihetjük-e, hogy errefelé haladunk, hogy minden emberi ész és erő csak arra való volna, hogy ebbe a rettenetes sivár jövőbe vezessen el bennünket? Vájjon hát igazán errefelé halad az emberiség? Lehetséges volna-e ez! Avagy túlsötéten, rémeket látunk az emberiség jövőjében. Talán olyan rémeket látunk a jövőben, amelyek egyben vigasztalannak és céltalannak tüntetik fel az emberiség eddigi múltját is és a mi általunk, törekvéseinkkel és szenvedéseinkkel, vágyainkkal s örömeinkkel kitöltött jelenét is.

Londonban, a Szent Pál székesegyház megtekintése után, állandóan a Macaulay újseelandi utazója járt eszemben s amikor erőt vett rajtam az a komor múltból felénk áradó meghatottság, amelynek lenyűgöző varázsa alól senki sem szabadulhat, aki a Westminster Abbey királysírhajai közt jár-kál és nézelődik – maga is telve hiúsággal, mint a legtöbb embernek egész élete is, – elgondolkoztam azon, hogy mirevaló is volt az emberiség múltja s mirevaló volt akár ennek a nagy nemzetnek is, az angol nemzetnek, bizony nem ritkán rettenetességekkel teljes és gyakorta vértől csepegő múltja?

Anglia jelenlegi nagysága mintha még kiengesztelne bennünket múltjával s talán ki is békíthet, mert igazolja a múltat s a jelen mintha a múltnak minden szenvedéseért kárpótolna bennünket.

Ilyen gondolatok lepik meg különösképen az idegent, akit Anglia nagysága és hatalma s ennek a nagyságnak és hatalomnak minden megjelenése csodálattal s jóleső ámulattal tölt el. De vájjon nem hamis beszéd-e ez? Kárpótolhatja a jelen bármivel is a múltat? Kárpótol-e bennünket bármi is a jelen szenvedéseierért? Meg lehet-e minket egyáltalán fizetni a jelen boldogtalanságáért – a jövőben, a jövő minden dicsősége kárpótolhat-e bennünket jelenünkért?

Gondolhat-e ilyesmit más valaki, mint aki vaksággal súlyosan meg van verve? A zaj, a lárma, a világváros nyugtot

nem hagyó rohanása és lázas kapkodása elhitheti-e velünk, hogy a múltat kiengeszteli a jövő, hogy a ma sikertelen és szenvedéssel teljes törekvése jutalmát találja a holnap sikereiben? A zaj, a lárma, a világváros nyugtot nem hagyó rohanása és kapkodása elhitheti-e velünk azt is, hogy az egyén sikertelen és szenvedéssel teljes törekvése jutalmát találja a köznek javaiban!

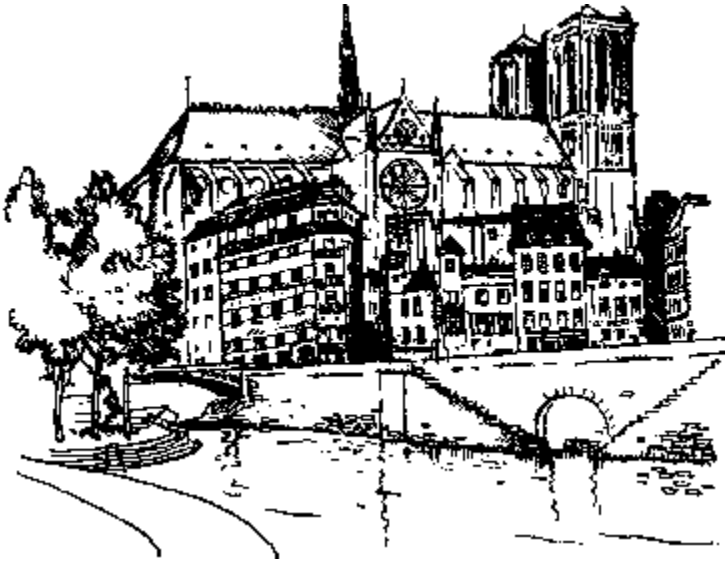
*

A világvárosok zajában, ahol hallani véljük az emberiség ütőereinek lüktetését, örök kérdéseink merednek felénk. Mi okból és mi célból vagyunk ezen a világon? Mit keresünk itt? Honnan hová tartunk?... Most nagy világégés után vagyunk. E világégésben a dübörgő Végzet, rettenetes sebet ejtve, átrohant rajtunk. Ily közel, ily végzetesen közel jutván a rettenetes Végzethez, mintha inkább megérthetnők az emberi élet értelmét és célját, mint bármikor máskor.

A világvárosok zajától nemcsak a Macaulay rémes látományaéhoz menekül az emberi képzelet, de az emberiség hatalmas lendületű életének szemlélete után mintegy örömmel tér önmagába az emberi szellem s ilyenkor a jelenből a múltba vágyódik, kikivánkozik az élők városából s valami érthetetlen vágy űzi a halottak városába. *

Az emberek általában a nagy megindultságok óráiban „csendes” és „legcsendesebb óráikban” az eltemetett múltba menekülnek, ahol az emlékek megelevenednek s a jelen valóságát, amely maga is csak egészen ritkán derűs, a múlt rémeivel népesítik be. Akiknek tekintete a múltba révedez, azok bizonyára nem is tudják, hogy voltaképpen temetőben botorkálnak, temetőben természetesen és még inkább akkor is, ha azt Westminster Abbeynek, avagy Pantheonnak, avagy Père-Lachaise-nek hívják is.

Eddig talán sehol sem értettem olyan mélységes mélyen át a nekropolisnak értelmét, mint Párizsban a Père-Lachaise temetőben. Itt a halottak semmivel sem nyugosznak kényelmesebben, mint amilyen kényelmetlen egymásmellettségben folyik le a nagyvárosi ember egész élete. A halottak városa

is város. Rendes utcákkal, terekkel, művészi alkotásokkal. Csakhogy halottak vannak benne, vágyak és örömök, törekvések és szenvedések nélkül, még helyesebben: meghalt örömmel, meghalt törekvésekkel és meghalt szenvedésekkel.

*

Így is lehet nézni a múltat. De természetesen a jelent is lehet a jövő szemüvegén tekinteni. A nagy városok nagy tömegei, azok a sok-sok sürgölődő, forgolódó emberek, akiktől már-már alig férünk el a legszélesebb utakon és tereken is, valamennyien voltaképpen csupán még élő halottak. *Rohanásuk az életben valójában nem is egyéb, mint a halálba való rohanás.* Ilyen gondolatok közepett mélységes szánalom fog el minden emberi nagyság, minden fenséges emberi alkotás láttán. S valahogyan úgy érzem: lehetetlen, hogy helyes irányban haladjon a „szerencsétlen halandók” élete, amely minden csodálatosnak tartott haladás és tökéletesedés mellett is nemrégiben világhatalomtrófiát jelentő világháborúban explodált, minden okoskodásnál és minden beszédnél érthetőbben, rettenetesen érthetően tudtul adván mindenkinek, akinek füle van a hallásra és szeme van a látásra, hogy kétségtelenül helytelen úton járunk, mert hiszen az igazság az, hogy az

amúgy is halálra ítélt emberek rettenetes eltévelyedésükben mintha szántszándékkal arra törekednének, hogy megmérgezzék s még rettenetesebbé tegyék amúgy is szenvedésekkel, bajokkal és bűnökkel telt életüket.

A most élő emberek minden örömeikkel és minden bánatukkal, minden vágyaikkal és törekvésükkel, minden ártani akarásukkal és minden tényleg ártó cselekedeteikkel, akarva, nem akarva, a nekropolisba tartanak. Minek kérdezősködni arról, hogy melyik út hova vezet? Jól tudjuk, hogy minden út oda vezet. Ily gondolatok közepett megértjük Byron Káinjának lázongó, rettenetes átkozódását: „Cursed be he who invented life, that leads to death!”

*

Az emberek elvagyódnak megszokott, kicsinyesnek vélt szűk otthonukból, más vidékeket, más embereket akarnak látni és megismerni s nagy vágyódással a nagy kultúrnemzetek élete és kultúrája után vágyódnak. Ügy hinné az ember, hogy joggal és helyesen. Az európai emberiség kultúrája mindmostanig olyannak tartott, amelynél különbet az emberiség nem tudott produkálni. Sőt sokan azt hiszik, hogy ennél különbet nem is produkálhat az emberiség. Különösen a természet erőinek felhasználásában vagyunk oly nagyon nagyok. Csak azt nem tudja az ember: vajjon érdemes-e annak az embernek, akinek természetszabta életkora oly hamar lejár, tehát valóban halálra van ítélve, ebben az irányban: a természet erőinek felhasználásában oly messzire előre haladni? Mert hát az a nagy kérdés – és ezt a kérdést ma már világszerte feszegetik is: – vajjon helyes úton jár az emberiség akkor, amikor majdnem minden erejével a *kifelé való élés eszközét*, jobbra a technika céljait szolgáló kultúrát létesítette s ezt nagyra nevelte és nagyra is tette!

*

A modern nagyvárosok életét nézve, ha talán ezt az életet egészen felületesen csak éppen kívülről nézzük is, már-már majdnem az a meggyőződés vesz rajtunk erőt, hogy az embereknek mintha legfőbb céljuk az volna, hogy az *üzleti*

életet s ami ezzel együtt jár s ami ennek fontos része és előfeltétele: a *közlekedést és a forgalmat* emelje: természetesen mindezt az emberi kényelem érdekében.

A kérdést még kellemetlenebbé tehetjük, ha hozzáfűzzük mindehhez azt is, hogy ezzel egyidejűleg a legnagyobb mértékben elhanyagoljuk a *belső ember* nagy érdekeit. Mintha alig is törődnénk valamit a *belső emberrel*, az ember szellem-erkölcsi lényével, aminek pedig valóban fontos és ápolandó érdekei vannak, amely érdekeknek elhanyagolása rettenetes kultúrbarbársággal fenyegeti az egész emberiséget.

Lehetetlen, hogy az emberi élet helyes célja a technika fejlesztése legyen s lehetetlen azt hinnünk, hogy az üzleti élet érdekei összeesnének az embernek rendeltetése által megszabott nagy és fontos érdekeivel. A technika s az üzleti élet lehet talán külső keret, de a lényeg és a célok célja semmi esetre sem lehet.

^v Ha az emberi tömegéletet nézzük, amint ezt a kultúr-világ központjaiban, ahol az emberiségnek néha alig belátható tömege verődött össze s éli le életét, oly könnyen megtehetjük, úgy azt látjuk, hogy az emberek élete készen talált s eléggé biztosnak, látszó pályákon játszódik le. Majdnem azt mondhatni, hogy ilyen tömegszemlélet alapján már-már az az érzésünk, hogy nem is az egyes, emberek életéről van itten szó, hanem az emberek nagyobb tömegének, közületének az egyes egyéntől független, önálló élete játszódik le előttünk, amelybe belevész s amelyben feloldódik az egyes ember élete.

A világváros zűrzavarában mintha minden egyéniség elveszne, hogy helyet adjon a közösségnek. Itt az az érzés vesz rajtunk erőt, hogy az egyes ember csak mint a nagy tömeg alkatrésze bír valóságos léttel. S ilyen érzések hatása alatt Napóleonnak egyénisége is- mintha teljesen beleveszne a francia nemzetbe, amelynek jelene, talán inkább mint más nemzetnél, magába szivta a múltat is. Hegel még Napóleonban a „világszellemet lovon” vélte látni, ma pedig úgy gondoljuk, hogy Napoleon is csak mint egy emlék a többiek mellett él, feloldva a nép lelkében; – bárha talán ennek a nagy halottnak emléke még mindig eléggé hatékony erő az egyes egyének lelki pantheonjában is.

Londonban az angol élet koncentrációját vélik sokan láthatni, Párizsban pedig a francia életet, amely talán még inkább, sokkal inkább, mint az angol, erősen tömörítve jelentkezik itten. Az angol élet mintha az emberi *Erőt* jelentené és fejezné ki, a francia pedig mintha az emberi *Szellemet* tükrözné vissza. Az ember legnagyobb két hatalmát: az Erőt őe a Szellemet.

Bizonyos, hogy ez tévedés, mert nemcsak Anglia fejezi ki az erőt s mert csak a felületesség állíthatja, hogy az emberi szellem csupán a francia nemzetben inkarnálódott volna. A „gondolkodók nemzete” bizonyára legalább is olyan joggal, mint a franciák, igényt tarthat arra, hogy az emberi szellemet képviselje és kifejezze – sa nemrégén még a világ első szárazföldi hatalmassága az erőt legalább olyan imponzánisan kifejezte, mint Anglia, a tengerek ura s a diplomácia nagymestere.

*

Az emberi erő és az emberi szellem felett való gondolkozás, illetőleg e két hatalmasság ily nagyméretű megnyilatkozásainak szemlélete méltán további kérdezgetésekre sarkal bennünket. Az emberi erő, amely, ismétlem: természetesen nemcsak a brit világbirodalomban s annak kormányzásában és igazgatásában nyilatkozik meg, de amely minden nép éle-

tében, sőt minden egyes emberben is kimutatható, s az emberi szellem, amely szintén semmiesetre sem csupán a francia nemzetben, annak tudományában, irodalmában, művészetében nyilvánul meg, de természetesen megnyilatkozik minden nemzet életében s megnyilatkozik minden egyes ember életében is, olyasvalamik, amik talán legbensőbb magvát alkotják az embernek magának, sőt a szellem mintha még ennél is több volna, a szellem ugyanis már-már olyasvalaminek tűnik fel, ami talán nem is csak az embernek, hanem magának az egész mindenségnek is legbensőbb magvát alkotná.

Gyakran mondták és szünet nélkül ismételtetik, hogy Párizs a világosság városa, Párizs a szellem városa, ahol mindent megszépít az emberiség nagy szenvedélye, ami egyúttal a mindeneket megneemesítő és felmagasztosító összes művészeteket is létesítette. Lehet, hogy ez nem igaz, lehet, hogy ez csak amolyan kérkedő frázis, sokakba belénevelt előítélet, amiből nehezen vagy egyáltalában nem tudunk megszabadulni. De az bizonyos, hogy sokakon olyan nosztalgia hatalmasodik el Párizs iránt, aminek más magyarázatát nem tudjuk adni, mint azt, hogy nagy vágygal vágyódunk a szellem földi gócpontja felé, amit, ha talán csak belénknevelt előítélet alapján ugyan, de sokan, nagyon sokan általában éppen Párizsban vélnek megtalálni.

*

Az emberi szellem nem valami gyökértelen, semmivel össze nem függő valóság. Ellenkezőleg, a kozmosz rendszerébe tartozó s azzal lényegileg bizonyára azonos valóság. De az emberi szellem mihozzánk emberekhez sokkal közelebb van, mint a kozmosz lelke, mint az a szellem, amelynek mi bizonyára csak jelentéktelen felcsillandó s aztán mihamar ismét alámerülő töredékei, talán éppen csak imbolygó játékaik vagyunk. De az emberi szellem s annak minden alkotása olyasvalami, amit megértünk, vagy legalább is olyasmit jelent, amit megérteni vélünk. A világ, a rajtunk kívül levőnek s tőlünk függetlennek képzelt valóság, Goethe szellemes kifejezése szerint: az emberi ésszel maradék nélkül nem osztható, – egészen bizonyos az, hogy a világ az összes emberi

erőkkel sem osztható maradék nélkül. Ellenkezőleg: a világ minden emberi erő kifejtés dacára is megmarad sohasem megoldható és feloldható rejtélynek, de maga az emberi erő kifejtés jelentése: tehát minden emberi alkotásnak jelentése emberileg igenis érthető és megérthető, jóllehet maga az erő kifejtés mint a mindenséghez tartozó, lényegében semmivel sem kevésbé rejtélyszerű, mint éppen maga az egész mindenség.

Ez azt jelenti, hogy az emberi szellem világában otthonosnak érezzük magunkat, sokkal inkább, mint a fizikai világban, jóllehet lényegében ezt a szellemvilágot sem érthetjük meg. De mert ebben a világban érezzük magunkat otthon, s mivel ebben a világban értelmet, jelentést, célokat találunk s azokat itten teljes tökéletességgel megértjük és mivel rendeltetésünket és hivatásunkat is ebben a világban találjuk, *azért* az emberi élet értelmét nem tudjuk az élet fizikai leélésében látni; ebben megakadályoz bennünket már a halál léte is, amelybe minden emberi élet torkollik s amely minden fizikai élet semmis voltát mihamar felfedi. Ezzel szemben a szellem s annak alkotásai, úgy látszik, dacolnak a halállal és a megsemmisüléssel. Az emberi élet értelmét még a nagyvilág zűrzavaros khaosának szemlélete alapján is és a minden emberi érték semmis voltát felfedő világkatasztrófák után is csakis a szellem életében, illetőleg a szellem-erkölcsi életben tudjuk látni, amelyről feltételezzük, hogy összeesik a világ-mindenség lényegével is.

Ez a nyilvánvalóan mélységes metafizikai sejtésen és hiten alapuló megragadása a világ és az emberi lét lényegének – és csakis ez – kárpótolhat bennünket a lét és élet minden tökéletlenségeiért és bajaiért – és még a Macaulay-rémlátásának valóraválásával is kibékíthet bennünket.

Az igazi erő az emberi életben s a nemzetek életében *m* voltaképpen erkölcsi erő, még a fizikai erőnek is az erkölcsi erő az alapja s talán lényege is. A politikai hatalmat jelentő erő pedig, amely az antik Róma és a mai Anglia viláгурalmában oly impozánsan nyilatkozik meg, mindenestre olyan erő, amit át- meg áthatott az erkölcsi erő. A szellemről pediglen azt kell mondanunk, hogy az bizonyára igen nagy

érték ezéi a világon, de ehhez is csatlakozni kell az erkölcsi erőnek, ha azt akarjuk, hogy értéke kétségbevonthatatlan legyen.

Úgy hisszük, az emberi élet legmélyebb igazságát fejezzük ki, ismételten állítván, hogy a szellem-erkölcsi élet a valódi valóság s hogy minden egyéb csak amolyan buborék és üres káprázat, ami fel-feltünedezik, hogy mielőbb alámerüljön az örök semmibe.

TARTALOM

	Oldal
Gondolattöredékek egy itáliai útról	5
A Forum Romanumon.....	21
Gondolatok a világ egyik legszebb tájáról	31
Schopenhauer sirjánál.....	43
Párizs ! Párizs !.....	51
Gondolatrapszódia. – Ütjegyzetek Londonból és Párizsból.....	57

K É P E K J E G Y Z É K E

	Oldal
Útközben	4
Velencei részlet	9
Az Angyalvár Rómában	14
A firenzei dóm	17
Apolló, Rafael képe után	22
Forum Romanum	29
A kapitóliumi farkas	33
Klasszikus táj.....	39
Schopenhauer	49
Az igazságügyi palota Párizsban	58
Akhillesz Hektor holttestét vonszolja	61
A párizsi Nôtre Dame templom	65
A londoni Trafalgar-tér.....	68
Orfeusz, Euridike és Hermész	71